

9 788670 257481

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Мило Ломбар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драгана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Београд

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаџ са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврду да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимистије* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспартно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савреме-

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развитка српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

ПРЕПИСКА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА У АРХИВУ САНУ

МИЛЕ СТАНИЋ*

А п с т р а к т. – Рад *Преписка Стојана Новаковића у Архиву САНУ* доноси податке када су, од кога и на који начин у Архив САНУ dospела писма која је Новаковић упућивао појединим личностима, као и она која су њему написана. Дат је њихов број и у најкраћим цртама садржина. У дужим и краћим изводима цитирана су писма или њихови делови да би аутентично показали које је и какве податке Новаковић тражио за неке од својих научних радова, давао савете за радове другима, саопштења, препоруке, предлоге, мишљења, указивао на грешке у радовима итд. На крају је изнето мишљење о значају и вредности ове Новаковићеве преписке.

Архив Српске академије наука и уметности не поседује заоставштину Стојана Новаковића, иако је он био секретар Српског ученог друштва (8. I 1867 – 2. V 1873) и председник Српске краљевске академије (1. II 1906 – 4. II 1915). Постоји, међутим, велики број писама њему упућених, његових писама другим личностима и оних у којима је реч о Новаковићу, а налазе се у међусобним препискама других личности. Ту су и радови о њему, попут рада Слободана Јовановића под насловом *Стојан Новаковић – личне усјомене*.¹ Његова службена преписка и радови различите садржине, настали у Српском ученом друштву, Српској краљевској академији или као посланика и министра просвете нису предмет овог разматрања. Од таквих радова овде скрећемо пажњу само на препис писма из 1807. о раздавању пушака примљених из Русије,² *Предлој Св. Новаковића [Српској краљевској академији] да се ошћочне куйљење трађе за академијски Српски Речник, и да се за њај њосао усћанови*

* Архив САНУ, и-мејл: arhiv@sanu.ac.rs

¹ Јовановићев рад је у Архиву САНУ под сигнатуром бр. 10.493 Историјске збирке, а објављен је под насловом: *Стојан Новаковић. Личне усјомене* у Споменица Стојана Новаковића, СКЗ 157, Београд 1921, 83–115.

² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 466.

у Академији Лексикографски Одсек³ и преписку о уништењу фреске цара Душана, царице Јелене и сина им Уроша у манастиру Св Јована Претече код Сереза.⁴ Радова из службене делатности има делимично и изван Друштва и Академије какав је, на пример, *Извештај о ошћем исћиу иићомаца Учићелске школе који су 1875/6. школске јодине завршили школовање*,⁵ или допис Српском ученом друштву којим му шаље завештање Ђуре Даничића.⁶

Своја приватна писма Новаковић је понекад унапред припремао тако што је у горњем левом углу првог листа или, ређе, на коверти писма и дебљем картону облика дописнице штампао украшен ћирилични или латинични монограм Н, а једно је писмо с украшеним иницијалима СН, штампаним рељефно један преко другог. Писао их је и на папиру службених ознака, односно с меморандумима, утиснутим сувим или штампаним жигом на француском или српском језику.⁷ Ретко ћемо их наћи и с меморандумом хотела у којем је боравио и из њега слао писмо. Сачувани су и његови печати на ковертама, утиснути у воштану масу којом су писма затворена. Један је вертикалног правоугаоног облика са заобљеним угловима у којем су, један

³ Наведени Предлог писан је 5. априла 1893. године и у административној архиви СКА за ту годину није тада заведен, него накнадно. Објављен је засебно исте године и под насловом *Српска Краљевска Академија Предлој Сп. Новаковића да се ошћочне куйћење іраће за академијски Српски Речник, и да се за ітај іосао усћанови у Академији Лексикографски Одсек* у часопису: Јавор, XXII, 1893, бр. 7 (1. мај), 216–220, док је у рубрици *Белешке из књижевности и уметности* под одредницом *Друшћива* речено да је Српска краљевска академија на састанку 12. априла те године образовала Лексикографски одсек и наведени су његови чланови.

⁴ Архив САНУ, административна архива СКА, бр. 118/1898. Као посланик Србије у Цариграду Новаковић је послао, 16. децембра 1898. Милану Ђ. Милићевићу, председнику Српске краљевске академије, преписку вођену између Посланства Србије у Цариграду и Конзулата Србије у Серезу, као и између Васељенске патријаршије и Посланства о уништавању фреске цара Душана. У писму, уз које је у препису послао ту преписку, навео је да је архимандрит манастира Св. Јована Претече „наредио да се замажу слике Цара Душана и његове породице” и да серески митрополит није хтео да се одазове молби конзула Бранислава Нушића „да се пре уништења слике исте сниме и опишу”, па је „подлегао националној тесногрудости и мржњи нашега времена историјски споменик који је претурио већ толика досадашња за просвету и образованост тешка времена”. Уз жаљење што нису били у стању о тој ствари повољније саопштити истакао је: „сматрао сам, Господине Председниче, за дужност да Вам, зарад садашњег и потоњег познавања нашега времена, пошљем преписку, која се овим поводом водила.”

⁵ Извештај је упућен 29. јула 1878. Алимпију Васиљевићу, министру просвете и црквених дела. Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 14.662/3.

⁶ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 9040. Објављено у књизи: *Спојан Новаковић изабрана докуменћа*, САНУ, Београд 2017, 69–70.

⁷ Ти меморандуми су само из оних институција у којима је обављао поверене му дужности као што су: Посланство Србије у Цариграду и Санкт Петербургу; Председник министарског савета; Кабинет министра иностраних послова; Краљевско-српско министарство иностраних дела.

преко другог, иницијали СН, а други је округлао, величине 8 mm, с иницијалима С. Н, један поред другог.

Писма упућивана Новаковићу стигла су у Архив САНУ, углавном, откупом од његових наследника. Једну целину тих писама понудио је његов син Милета, када се 23. јануара 1933. обратио Александру Белићу, секретару Српске краљевске академије писмом уз које је приложио *Списак њисама упућених Сп. Новаковићу* и у њему, без азбучног реда, именовао 63 личности и број њихових упућених писама, који у неким случајевима није идентичан са стварним стањем. Писмо гласи:

„Драги г. колега,

По усменом нашем споразуму средио сам писма из преписке мога пок. оца и издвојио све што има већег интереса, било због личности онога који пише, било по садржини. Тако сам саставио ову збирку од 754 писма. Писма су из разних година почевши од 1865 па до 1912, већина их је из ранијих година. Писма из новијег времена и писма политичка добрим делом су покрадена за време окупације.

Ја мислим са обзиром на велику вредност садржине ових писама, да би цена требала да буде 65–70 хиљада динара. Ја бих са том сумом био задовољан. Сад како решите, па ћемо разговарати.

Поздравља Вас и поштује

Др М. Новаковић⁸

Поводом овог писма Белић је, истог дана, написао: „Како је понуда г. Милете Новаковића да Академија уз извесну награду прими од њега писма оца му, доцкан стигла, Председништво о тој понуди није могло на данашњој седници решавати већ је одлука одложена за једну од идућих седница Председништва.”

Поново се Милета Новаковић 4. марта исте године обратио, овог пута, следећим речима:

„Краљевској Српској Академији Наука

Из великог броја писама упућених моме оцу Стојану Новаковићу, а која сам нашао у његовој заоставштини, издвојио сам преко 740 писама која заслужују или по писцу или по садржини да буду сачувана као драгоцен грађа за нашу историју политичку, историју књижевности, историју нашега научног развитака и научних веза.

Да би та архива била приступачна научним радницима, слободан сам понудити је Краљ. Академији Наука да је откупи. По моме мишљењу, вредност ових

⁸ Писмо је заведено у Деловодни протокол СКА под бр. 85 за 1933.

писама износи до 70 000 динара, али сам готов на споразум са Академијом односно снижење те цене, ако се Академији чини висока.

Списак писама био сам слободан упутити главном секретару Академије г. проф. А. Белићу још 21 јануара ове године.

С поштовањем

Др Милета Новаковић
Проф. Универзитета⁹

Александар Белић је два дана касније, 6. марта, обавестио понуђача да је тога дана Председништво на својој седници одредило њега и Јована Радонића да прегледају преписку и о њој поднесу извештај, па када Академија добије извештај тада ће Председништво донети одлуку о откупу писама.

Одлука је донета на Другом скупу, 15. маја 1933. под тачком 4, када је речено да „гг А Белић и Јов. Радонић реферисали су о писмима које су разне личности писале пок. Стојану Новаковићу. Од многих кореспондената: Даничића, Јагића и др. писма су или штампана или позната. Многа и немају велике вредности. Одлучено је ипак да се писма откупе.”

Потом је истог дана понуђач, Милета Новаковић обавештен речима:

„Поштовани Господине,

Част ми је извести Вас да је Председништво Српске краљевске академије одлучило на своје данашњем скупу да Вам се изда на име откупне суме 20.000 динара за писма пок. Стојану Новаковићу.

С одличним поштовањем

Секретар

Српске краљевске академије¹⁰

Овим је решен откуп писама с тим што је 12. јуна 1933. на Трећем скупу Председништва под тачком 14 наведено да је Милета Новаковић предао Академији писма упућена његовом оцу Стојану Новаковићу, а „која су откупљена за Академијин Архив.”¹¹

Откуп о којем је реч целина је од 769 писама упућених од 71 личности.¹² Она су написана на српском, руском и француском језику од домаћих и страних научних

⁹ Ово писмо заведено је под бр. 226 за 1933.

¹⁰ Писмо у Актима СКА за 1933. заведено је под бр. 426 и сва преписка вођена око откупа писама је под овим бројем.

¹¹ Годишњак СКА, XLII за 1933, Београд 1934, 90, 99.

¹² Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 8707–8710, 8713–8779 и 6130.

и књижевних посленика, црквених великодостојника, војних лица и других јавних личности тога времена. Најбројнија су писма Илариона Руварца, њих 166, написана у периоду од 1868. до 1905, затим 130 писама Ватрослава Јагића од 1870. до 1913. и 123 писма Ђуре Даничића од 1866. до 1880. Даље, по бројности се издвајају: 49 писама Валтазара Богишића од 1868. до 1908,¹³ 42 Константина Јиречека од 1876. до 1912, 38 Фрање Рачког од 1872. до 1886,¹⁴ 21 Владимира Карића од 1888. до 1890, 14 Владана Ђорђевића од 1886. до 1893, 13 Франа Миклошића од 1873. до 1886,¹⁵ 11 Ивана Јастребова од 1887. до 1891.¹⁶ као и Петра Матковића од 1873. до 1893. По седам писама је од архимандрита Нићифора Дучића (1870–1899), Емила Омана (1912–1913) и Стевана Д. Поповића (1873), а по шест од Вука Врчевића (1869–1871), Милана Ђ. Милићевића (1876–1893), Андре Николића (1878–1879), Меда Пуцића (1871–1878) и Мите Ракића (1870–1878). Четири писма су од патријарха Германа (1886–1888), Бодуена де Куртена (1878–1879 и једно недатирано), Јована Мариновића (1884–1887) и Ивана Филиповића (1869–1872). По три писма су Светислава Вуловића, епископа Герасима, Петра Карастојановића, конзула у Солуну, Владимира Ламанског, Чедомиља Мијатовића, Никодима Милаша, Јосифа Панчића, Александра Пипина, Симе Тројановића, Милорада Поповића Шапчанина и Бранислава Нушића. Од Стојана Бошковића, Михаила Валтровића, Саве Грујића, Јована Жујовића, Ђуре Јакшића, Ј. Костренчића, Грегора Крека, митрополита Михаила, Јована Мишковића, Стевана В. Поповића, Косте Протића, Јована Радонића, Љубомира Стојановића и Тимофеја Флоринског су по два, док је по једно писмо Јована Гавриловића, Јована Бошковића, Миленка Веснића, Милутина Гарашанина, Јована Живановића, Михаила Н. Илића, Милана Јовановића Мор-

¹³ Међусобну преписку Новаковића и Богишића објавио је Бранислав М. Недељковић под насловом *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богишића*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXVIII, Београд 1968.

¹⁴ Од 38 писама Фрање Рачког, 34 је пре доспећа у Архив САНУ објавио Стојанов син Милета Новаковић под насловом: *Писма Фрање Рачкоја Стојану Новаковићу*, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXVIII, Београд 1929, 231–281. Тада нису објављена писма заведена у Архиву САНУ под бр. 8710/2, 24, 27 и 32. Новаковићева 52 писма Рачком објавио је Виктор Новак у књизи: *Српски научници и књижевници у ирејисци са Фрањом Рачким*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXVI, Београд 1964, 75–130.

¹⁵ Миклошићева писма објавила је Катја Штурм-Шнабл. Види у књизи: *Der briefwechsel Franz Miklosich's mit den Südslaven Korespondenca Frana Miklošiča z Južnimi Slovani, Založba obzorja Maribor* 1991, стр. 306, 312, 321, 429, 450, 477, 480/481, 500, 548/549, 584/585, 646, 723, 749/750. Ту су објављена и Новаковићева писма Миклошићу.

¹⁶ Владимир Бован, *Писма Ивана Сидејановича Јастребова Стојану Новаковићу*, у зборнику: *Стојан Новаковић личност и дело, научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992) новембар 1992*, САНУ, Научни скупови, књ. LXXVII, Одељење историјских наука, књ. 25, Београд 1995, 131–138.

ског, А. Кочубинског, Лазе К. Лазаревића, Луја Лежеа, Стјепана Митрова Љубише, позив краља Милана за аудијенцију, Милана С. Мостића из 1888. о последњим часовима Јосифа Панчића, Александра Сандића, Владимира Стасова, Јована Суботића, Антонија Хаџића, Ђуре Хорватовића, Абела Хавелацког, Филипа Христића, Милоша Цветића, Јанка Шафарика и Ивана Павловића у којем је из Париза 3. маја 1883. писао Новаковићу да му се Иларион Руварац жалио на своју ситуацију и рекао „да би, драге воље, прешао у Србију, ако би га позвали”, па је Павловић предложио да би најбоље било да Руварац постави за епископа Ужичке епархије.

Напомињемо да су пробрана и издвојена писма наведених личности нешто већи део од једне петине целокупне заоставштине Стојана Новаковића која је била у поседу његових потомака. САНУ је с њима (Стојан М. Новаковић и Радош Новаковић) у прекидима од 1967. до 1977. водила преговоре и правила спискове о откупу целокупне заоставштине. На крају она је своје место нашла у Архиву Србије као Лични фонд Стојана Новаковића, архивистички сређен с 2.929 докумената пописаних у две књиге аналитичког инвентара и једним регистром.

Од тих пробраних и издвојених писама овде указујемо на три сачувана писма Бранислава Нушића из првих година његовог књижевног стваралаштва и чиновничко-дипломатске службе. Значај њихов је у томе што показују како је у преписци успостављен њихов међусобни контакт, како је и какве податке Новаковић добијао за своје филолошке и историјске научне радове, а која упутства Нушић за своје дело *Крај обала Охридскога Језера. Белешке из 1892 године*.

У првом писму од 4. новембра 1890. године Нушић, тада писар Државног савета, навео је да га је Војислав Илић замолио да књигу његових песама пошаље Новаковићу, па је, између осталог, још писао и ово: „Ја примих на себе ту дужност и немајући разлога за то, јер ни ја нисам био до сад срећан да Вам смем писати и тако послати књигу. Али моје стално поштовање према Вама, учинило је, да сам се самовољно дочепео слободе, што можда нај скромнији не би смео и хтео да чини, за то Вас, поштовани господине, молим да ми опростите што Вам се овим писмом и непознат и незнатан обраћам.

Шаљући Вам књигу Војислављевих песама, ја се радо користим овом приликом да Вам изразим моје најодличније поштовање.”¹⁷

Нушић је две године касније био писар I класе Конзулата Краљевине Србије у Битољу и 28. октобра 1892. из њега је обавестио Новаковића да је примио послату му књигу *Српска баштина* и писмо од 20. октобра, на томе му захвалио, а посебно на упутствима како да ради своје дело. Истакао је да ће чинити онако како га упућује

¹⁷ Архив САНУ, бр. 8736.

и где је год могуће избациће историју, а задржати је само где говори о историји Охридске цркве¹⁸ и расправу о Прима Јустинијану ће прерадити према упутствима.

Разумео је добро шта му је Новаковић писао о москопољској књизи, али му се он у писму рђаво изразио. У тој књизи коју има при руци хтео је да каже да не постоји никакав словенски текст писан грчким словима.

Још је навео да му је један пријатељ говорио да у једном селу удаљеном од Битоља 2–3 сата поп има књигу о Св. Владимиру с његовим сликама, а то је књига поп Јована из Исокастра. Чека да прођу кише, па ће одjahати до тог села да види књигу:

„и ако је што што не познајем, узео је и Вас о њој известити. О ономе срезу у костурској околини распитао сам најмање десеторицу и сви су ми изговорили ‚Курешча‘. Не знам ко ми је, при мом путовању онуда казао Курешта, па је то тако остало стално кроз све моје белешке. Овде има много зидара из тих крајева и њих сам испитивао. Питао сам навлаш и једнога бугарског учитеља овд[ашњег] и он ми је изговорио ‚Курешта‘. Дакле тај се срез зове ‚Курешча‘ а не ‚Корешча‘.

Хоћете ли још неких ситнијих бележака о језику у Деволу? Ево вам:

кућа = кашча

голуб = голамп

јаребица = јарембица

гавран = гарван.

Старије жене место речи чупа употребљавају реч девојка.

Славити тамо се каже отпевати. До сад сам знао за ова три термина: слава, свети, служба, али тамо постоји само реч отпевати. У реченици н. пр. овако: ‚Тас кашча отпева денес‘, ‚Отпевам св. Спиридона‘ и т. д.

У списак деволских села који сам вам послао мислим није ушло село ‚Нестрам‘, међу тим то је доста велико деволско село.

Треба ли Вам каквих ситних предања о Владимиру која се простиру тамо иза Елбасана западно? Имам из Тиране пријатеље – арнауте.

Serapat – Abdruck о дијалекту из Корче примио сам и велика Вам хвала.

Синоћ је дошла из Елбасана једна жена, остарија. То ми данас каже гаваз, јер он зна да се ја интересујем за путнике из Елбасана. Она ће се бавити овде у гостима до 20 дана. Наћи ћу прилике да са њом разговарам. Она ће извесно умети да ми каже о св. Анђелару и Горазду. Хоћете ли да Вам и даље прибирам онакве ситне белешке о Св. Владимиру као што су оне што Вам послах у писму од 17. окт[обра]. Видим таквих причаца има доста у народу, само што нису старе и нису традиција.

¹⁸ Овде се ради о подацима за дело под насловом: *Крај обала Охридскога Језера. Белешке из 1892 године*. Написао Бранислав Ђ. Нушић. Са 33 слика у тексту, шест нацрта и једном картом, Београд 1894.

Ако би још што хтели да распитам поменућу жену могли би ми писати, јер као што Вам рекох, она ће бити овде до 20. дана те би Ваше писмо са питањима затекло је овде.

Предао сам Separat – Abdruck г. Боди-у који Вам благодари и поздравља Вас. Молим Вас да и овом приликом примите уверење о моме свагдашњем поштовању Ваш поштовалац

Бр. Ђ. Нушић¹⁹

Скоро непун месец дана касније 22. новембра писао му је да она жена и његов пријатељ Того не умеју ништа казати о Св. Горазду и Ангелеру да леже у елбасанској цркви. Његов пријатељ писао је своме оцу, па Нушић очекује тај одговор и зато му тако дуго није писао. „Но да не би Ви посумњали да сам заборавио на своје дужности према Вама, ја Вам се ево јављам.” Потом истиче да је видео из Веселиновићеве брошуре да Новаковић тражи где се налази Неокастрон одакле је поп, животописац Св. Владимира, па га је, у вези с тим, питао:

„Да ли Вам је познато да се у дну Калтање (солунске) у правој линији која од Бера иде ка истоку, ка мору, 4½ до 5 сати далеко, налази и сад село Неокастрон. Нисам тамо био а кад сам био у Бери нисам ништа о томе распитивао, но, желите ли да се распитам што о том селу? Или сте можда већ обавештени?

Да ли ћете бити тако љубазни да ме обавестите још о овим стварима:

У Хана има на једном месту, да се један од ученика Св. Ђирила и Методија звао Ђерасим и он мисли да црквица св. Размо између Струге и Охрида припада њему. Да ли о томе ученику има каква трага?

Народ сав изговара Орид, варошани Охрид. Како увек да пишем Орид, оридско и т. д. или Охрид, охридско? Ја сам се држао онога како народ изговара, јер би према варошком изговору морао села да пишем Пешчани уместо Пештани; Лубанишча место Лубаништа и т. д.

Ја сам усвојио потпуно све Ваше примедбе: избацио сам потпуно историју и полемику тако да ће моје дело бити збир бележака и надам [се] да ће те и Ви чак бити задовољни. И оно све о језику, што је било пред Вама, скратио сам: оно о архијепископији са свим изоставио.

Чим добијем писмо из Елбасана јавићу Вам све што сазнам.

Молим Вас да ме не заборавите и да примите уверење о моме давнашњем поштовању.

Бранислав Ђ. Нушић.²⁰

¹⁹ Архив САНУ, бр. 8737/1.

²⁰ Архив САНУ, бр. 8737/2.

Новаковићева писма упућивана другим личностима прибављана су у Архив САНУ путем откупа или поклона.

Заоставштина Илариона Руварца доспела је у Архив САНУ 1925. године откупом од његовог брата Димитрија²¹ и у њој су 204 Новаковићева писма, од којих једно на картону величине дописнице и две дописне карте, а написана су од 29. јула 1867. до 18. марта 1905. године.²² То је у Архиву и најобимнија целина сачуваних Новаковићевих писама, упућена некој личности, па из тог разлога овде у најкраћој верзији указујемо на њихову садржину с подацима о научним радовима из историјске, филолошке и правне делатности, раду на њима као и о личностима, институцијама, историјским изворима, саопштењима, питањима и међусобним приватним односима.

Писао је Новаковић о свом раду на: новом издању Душанова законика; старим правним споменицима и Зборнику наших правних споменика; апокрифима и плану да састави зборник апокрифа из разних рукописа; Палеологовом грбу; грбу босанске краљевине; старим српским грбовима и српској хералдици, па га је молио и за помоћ у том послу, као и помоћ и исписе за чланчић *Народне традиције и историја*

²¹ Октобра 1924. прота Димитрије Руварац понудио је Академији заоставштину свога брата Илариона Руварца. Председништво је 13. октобра 1924. изабрало Одбор (Станоје Станојевић, Павле Поповић и Владимир Ђоровић) да ступи у везу с Д. Руварцем и да поднесе извештај и предлог о понуди како би донело коначну одлуку о понуди. У име Одбора Павле Поповић је 8. децембра 1924. прочитао извештај о заоставштини и навео да је њена вредност 80.825 динара, а Димитрије Руварац је вољан уступити је Академији за 57.200 динара, па то укупно износи 138.025 динара. Руварац је предложио да му се на три начина исплати новац: читава сума одмах, седам година исплаћивање по 2.000 динара или девет година по 1.500 динара месечно. Павле Поповић је овлаштен да с Д. Руварцем утврди други начин исплате, који ће се вршити кад сва заоставштина буде предата Академији. Секретар Академије је саопштио на скупу Председништва 27. априла 1925. да је Павле Поповић, по одлуци од 8. децембра 1924, примио заоставштину Илариона Руварца и да се на име откупне цене исплаћује по 2.000 динара месечно Димитрију Руварцу до исплате целе суме. По пријему кореспонденције Илариона Руварца, секретар је 15. јуна 1925. замолио Јована Цвијића, Љубомира Стојановића, Уроша Предића, Јована Томића, Јована Радонића, Станоја Станојевића и породице Стојана Новаковића, Љубомира Ковачевића и Ватрослава Јагића да уступе Академији писма Илариона Руварца. Тој молби одазвали су се Ј. Цвијић с 15, Љ. Стојановић с 98 и У. Предић с 18 Руварчевих писама. С њиховим писмима Руварчева заоставштина у Архиву САНУ садржи преко 1900 писама заведених по принципу *numerus sigens*, свако писмо засебан број, без обзира колико их је од једне личности, а под сигнатурама бр. 4857–6285 и 6400–6884 Историјске збирке.

Марта 1931. Д. Руварац је молио да му се изда цео остатак новца за заоставштину И. Руварца и на Председништву је 16. марта 1931. одлучено да се прво види да ли је цела откупљена заоставштина предата Академији, па ако јесте, да се преостали део новца изда. (Годишњак XXXIII за 1924, 100, 108–109; XXXIV за 1925, 56, 65–66; XL за 1931, 60–61).

²² Писма су у Историјској збирци Архива САНУ под сигнатурама бр. 5768–5973.

(смрт Стефана Дечанског и краља – цара Уроша); речнику имена и места из старих српских споменика; оцени Даничићева речника; календару за српски народ у Старој Србији; Косовским песмама; приповеци о Александру Великом; Стефану Дечанском; Ђ. Бранковићу; легенди о Наход-Симеуну; Едипу и његовом попу Никодиму; бављењу с Буркардом, другим научним радовима, књижевним пословима и неколико књига. Обавештавао је Руварца и о својим чланцима, расправама, студијама, прилозима писаним у новинама и часописима („Српске новине”, „Starine”, „Матица”, „Archiv”, „Вила”) или засебно, а као што су: *Ниш у њрошлосџи*; *Ново Брдо*; *Срџске обласџи X–XII века*; *Народ и земља у сџарој срџској држави*; *Авџономија Србије*; *Турско царсџтво њред срџски усџанак*; *Село*; *Исџорија срџске књижевносџи*; *Усџанак на дахије*; *Васкрс*; *Земљинише радње Немањине*, као и о тачности својих комбинација у том раду; *Хералдика у Срба*; *Последњи Бранковићи и крај средњеџа века у срџској народној џоезији (1456–1521)*; *Манасџир Бањска*; *Царица Мара*; *Ичков мир*; Српској граматичи, Букурешки уговор 1812. и Србија, али и о реферату *О народној исџориоџрафији у Француској*; преводу Ранкеове *Нове срџске исџорије*; предлогу Академији; академској беседи; примедбама на Руварчеве чланке и неки приложак; писмима Димитрија Хоматијана Светом Сави; о сођу и о сокољнику; свом Логотету; шабачкој епископској столици; обради етнографског питања о Власима у старој српској историји, студији и литератури о њима; времену после смрти деспота Ђурђа до пада Смедерева; дипломатској историји о успостављању Србије итд.

Поред писања о својим делима, Новаковић је писао и о Руварчевим делима: *Жиџију цара Уроша* од патријарха Пајсија; *Прилозицима к објашњењу извора срџске исџорије*, а нарочито о Урошу; *Две сџуденџске расџраве*; *Кнезу Лазару*; *К чланку о кашалозима џеђских џаџријараха* у „Гласнику”; о Македонији у „Колу”; прилозима у „Летопису” и „Стражилову” о неком „иверу” и поправци неког чланка, као и о Руварчевим комплиментима за „Годишњицу”; Леђану; витешкој трпези; примедбама о језику цркве; мемоару о семинаријама; филолошким радовима; прилошцима које му је послао и чланцима о: патријарсима, смрти цара Уроша, херцегу Шћепану, Хрвоју и Хрвојевићима, неком одломку о Св. Сави, белези о житију Владимировом, писму Василија Бркића, кодификацији (утврђивање, систематизовање) летописа, у Филолошком одсеку СУД читању чланака за „Гласник”. Писао му је и о Академији и прилогу послатом јој, изборима за Карловачки сабор и избору патријарха карловачког. Поред тога, ту су писања и о радовима Панте Срећковића, Ватрослава Јагића, Петра Матковића, Љубомира Ковачевића (*Краљ Вукашин није убио цара Уроша*), Мијатовићевом *Ђурђу Бранковићу*, али и реферату Светомира Николајевића о том делу, Јована Томића из црногорске историје; руског византолога Васиљевског о другом походу крсташа који је важан и за српску историју у „Словенском зборнику”, књ. II, 1877. Ту су и чланци о: Босни и манастирима, Старој Србији у „Застави”,

Косовској бици у службеном алманаху Косовског вилајета, тексту патријаршијског писма о пећском архиепископу Павлу у „Виз. Временику”, енглеском преводу дела Евлије ефендије где се спомиње Муратова погибија на Косову и неки чланак у „Revue de deux mondes” од 1. и 15. маја 1889, као и о књигама: *Краљице и царице српске*, Хеждеја где има података о женидби Вукашиновој и о смрти Марка Краљевића, Ламанскога *Из древнеј историји Болџар* и о некој другој његовој књизи. Више пута писао му је за Гораждански молитвеник и да ће му из њега послати поговор, као и за Богородицу градачку и о Св. Богородици, некој својој расправи. Уз то молио је Новаковић Руварца да једним прилогом расправи историјска факта о Марку Краљевићу, да да прилог за „Годишњицу”, одговори на неко питање, за испис једнога места из М. Орбинија и за свеску „Христјанских Читенија” где је Петар Коришки и неки панегирик Св. Сави, али му је и слао неке исписе из Орбинија.

Руварчева реаговања, на више пута указиване му примедбе, наводила су Новаковића да му саопштава и ове речи: „Моје примедбе на Ваше чланчиће ја сам Вам стављао на просуду, ако бисте их хтели и које бисте хтели усвојити. Иначе ја држим толико и на форму, да не бих ни по што пристао, да Вам чланке ‚штекујем’ којекаквим примедбама под својим потписом. Неке сам Вам и за то саопштавао, да Вам кажем своје мисли с намером, да изазовем Ваше или да Вас опоменем на оне, што је мени на ум пало. Пошто пак Ви желите, да остане све у вашим чланцима по Вашем, ја ћу се старати, да се верно наштампа, проћи ћу се и најреалнијих исправака – али ме то неће одвратити да Вам и даље саопштим што ми на ум падне, тврдо уверен, да је то ма на колику корист науци.”²³ А и да га пита и предлаже: „Зар мала примедба, у пуном поштовању учињена, Вас толико срди? Али опростите. Пишите како знате – само пишите. ... Добро је и милина је чути што сте смислили да исправите и допуните Речник Даничићев. Али ту не може бити крај. Ако Ви не ставите на хартију све што знате и што сте радом толиких година нашли о нашој генеалогии и хронологији у каквој било форми, за те је јадне науке штета, јер ће остати овако како су сад жртва и плен ‚леполажа’. Или ми сви старимо – или је истина да садашњи подмладак много озбиљнога не обећава. Политика је упропастила и што је било нешто бољих клица, та је болест као губа, мало ко да јој одоли и да од ње са свим не иструли. Ви морате написати неки модерни летопис или хронограф, у ком ћете извести на чисто све што је тамно о ‚свим нашим бољим и старијим’ и што се тиче генеалогии и хронологије и свију других страна. Скупите све у једно у једну књигу, у једну целину, која ће после стајати на столовима уз Вуков речник и Даничићев као приручна књига за све. Још к томе једна библиографија и оцена извора српске историје, какву такође не може израдити нико тако као ви – па после би све било

²³ Архив САНУ, бр. 5796.

спремно за онога ко хоће да нам лепо и озбиљно и по истини исприповеда судбине српске и да буде Рајић овога века. Пишите како хоћете, на послетку, само нас у вашој калуђерској муци утешите бар овим, и оставите један спомен крупан и трајан, да се други после не мучи тражећи којекуда по старим новинама и часописима.”²⁴

Много је података и информација, у првом реду, о српским историчарима и њиховим делима, али и о филолозима, књижевницима, књижевним историчарима, политичарима, као и иностраним научницима и другим личностима. Између осталих о: Милошу Милојевићу, Љуби Ковачевићу и Ивану Павловићу и њиховом исправљању неких нетачности о Немањи, другим хронолошким питањима, Ковачевићевој расправи о години Немањине смрти, *Немањи*, као и о неким хронолошким ситницама од Руварца али и постављању му неких хронолошких питања о Немањи за Ковачевића; архимандриту Нићифору Дучићу; Мавру Орбинију; Јовану Рајићу; Миленку Вукићевићу; Светиславу Вуловићу; Владимиру Карићу; Владимиру Јакшићу; Максиму Шобајићу; патријарху Гаврилу; Михаилу Полит Десанчићу; некој ноти о Никетићу; Константину Јиречеку, његовој *Српској историји*, раду на српској историји, делу *Cesty po Bucherski* и неком његовом делу; Ватрославу Јагићу и његовом одзиву за Руварчеве *Прилошке* у „Архиву”; Францу Миклошићу и његовој расправи о образовању личних имена и паралелном словенском речнику; Фрањи Рачком; Рупчићу; Тимофеју Дмитриевичу Флоринском; Ровинском; Голубинском и његовој *Историји руске цркве*; В. В. Стасову; Јацтинрском и његовој књизи о Григорију Цамблаку; Иљинском; Пјотру Алексејевичу Лаврову; Раби Јозефу; Лују Петиту, Пајсију бугарском историчару, али и о Далматинцима, Руварчевом брату Димитрују и свом сину Милети и питао је нешто за Гаврила Николајевића.

Ради научних интересовања и потреба саопштавани су разноврсни подаци о манастирима, црквама, градовима, областима, местима, рекама, историјским личностима, било да су средњег или новог века. Такве податке наћи ћемо о: манастиру Убожцу, Хиландару и његов опис, босанским манастирима, Пандократоровој цркви за коју је нашао податак како се као џамија зове по Цамблаковим подацима, Патријаршији, отварању гробова у Дечанима, јерусалимском метоху, градовима: Расу, Дубровнику, Пожеги, Копријан (Копрен) – Курвин граду, Никољ Пазару, Вишесав граду, Дрежнику, Дабру, Старом Влаху, местима: Уларе и Туларе, Трепољи, Кислини, Иногшту, Дубочици–Лесковцу, Косову, Међуречју, заузећу Ниша, Куокали, месту у Финској из којег му је писао, Забањском потоку, Неретви, али и о једном Србину (Рафаилу) који је седео на столици васељенског патријарха, Хаџи-Калфи, Кузун Јањи, Хребељановићу, „Пладићу”, Кончуловићима, Николи Скобалићу, патријарху Герману, охридским патријарсима, Вуковој слави, месту где је сахрањен Милош

²⁴ Архив САНУ, бр. 5892.

Обилић, песми о Мусићу Стефану, Руварчевој хипотези о Грчићу Манојлу, години удаје кћери деспота Ђурђа, слици краљице српске, жени краља Владислава, једној честици моштију Св. Саве, имену Урош, Лукарију и проласку краља Милана кроз Цариград за Јерусалим.

Незаобилазни предмет преписке су и поједини архиви, чувари историјских извора и памћења. Међу њима су патријаршијски и Ђурђа Бранковића, као и његова хроника, нека грчка хроника и уопште што се тиче хроника, али и акти пећски, светогорски и руског манастира на Св. Гори, као и турски извори о Косову. Саопште-ни су и Јиречекони проналасци грађе за српску историју у Дубровачком архиву, Фракноијев рад на писмима из Миланског архива која се тичу Ђурђа Бранковића и његових синова, као и подаци о: неком писму Хоматијановом, Валаамовом житију, некој турској тапији, неким споменицима, Босанском зборнику и неком босанском писму, Требињским дипломама и писмима манастира Требиња, писму цариградског патријарха Атанасија из 1709; неким белешкама што се односе на српску цркву у 1459. и 1570. години у књизи др К. Николаидеса *La Macedonia*, расправама, али и преписивању неких писама из Архиве Српског ученог друштва за Руварчев рад. Тим поводом Новаковић га је известио да је препоручио преписивачу: „да ради, да се Ви само више на Србијанце не љутите. Србијанци су данас прави Рајко војвода – не знају куд ће и коме ће пре.”²⁵

Дати су савет и мишљење како се уређују библиотеке и како би требало уредити библиотеку у Карловцима, а и о некаквим каталозима и нацрту за надевање споменика на српском језику.

У преписци сазнајемо и за размену историјских извора, књига, часописа, студија, превода, исписа, постављање одређених питања и свега онога што им је било потребно и могло послужити за решавање проблема у научном раду. Обавештавао га је Новаковић да ће му послати („један денчић” обећаних књига и бележака, исписати из *Illiricum Sacrum* што му треба), да му је послао (пакет с неким књигама, као и књиге *Српске обласџи*, *Село*, *Les rois de Serbie* и неке друге, Зонару, а тражио да врати Орбинија), а од њега тражио неке књиге и добио податке: *О кнезу Лазару*; одштампане примерке његових *Приложака*; превод из једног зборника о животима патријараха и превод Доментијанова писма Св. Сави поводом оснивања српске архиепископије; испис о обнови српске патријаршије из једне књиге Ламанског, неки испис с преводом из *Acta et diplomata graeca*) као и да му је набавио неке књиге, а богословске му слао да их преда богословској библиотеци, али и да „пребијају” књигу за књигу. Питао је Руварца за Сигмундову повељу из 1426. године о којој му је нешто и писао, затим за Звечан, архимандрита Леонтија Радуловића, а тражио да му пошаље

²⁵ Ово писмо је под сигнатуром бр. 5924.

расправу о рашким епископима, врати неке књиге из Народне библиотеке које су му потребне, препоручивао да Ламанском пошаље примерак *Монџенеїрина* и замерао му што радове штампа по свакојаким часописима. Слао му је преписе натписа као што је онај са сабље Димитрија Јакшића о којој је и писао или с плаштанице кнегиње Милице, друге натписе из Кондакова, али и записе било да су засебни, из рукописа Народне библиотеке или онај на рукопису из 1578. писаном у Ломници.²⁶ Саопштавао је о натписима из цркве села Бојане код Софије, из *Monumenta serbica*, из Горажда, на кивоту у цркви у Херцег Новом, о грчкој збирци цариградских натписа у којој је и натпис како је Ђурађ Бранковић 1448. „зидао једно платно зида цариградског”, зборнику српских натписа, натпису о Макарију из 1563. у бугарској књизи Е. Спространова и писао му о неким српским поменицима.

Писао му је о светостефанској и Бањској хрисовуљи, хрисовуљама Стефана Дечанског које ће му показати кад дође у Београд, Душановој и о новој његовој коју је добавио од једног Турчина из Приштине, а чији је почетак и крај отцепљен, али и о рукописима. Међу њима су: Властарови из манастира Крушедола и скраћени мали патријаршијски, Шишатовачки Ворлаема и Јосафата, Беочински, неки у патријаршијској библиотеци, Стратимировићеви о рекама у Херцеговини који му је послао, онај у којем је пописао казивања архимандрита манастира Пиве и о некој политичкој песми коју би требало штампати с другим не штампаним његовим хартијама, као и о мемоару цару Александру I из 1804. о ослобођењу Србије, неком географском, а и оном нађеном на острву Патмосу у којем су нека питања деспота Ђурђа ондашњем патријарху. Уз то и о извештају Теодора Метохита о путовању у Србију, списковима рукописа манастира Савина, охридских епископија у „*Byzantinische Zeitschrift*” и грчких београдских митрополита од 1766. до 1804; тексту из Константина Порфирогенита, препису из грчког зборника с краја 17. века, грчком тексту легенде о зетском господару Јовану Владимиру; Муратовом гробу у Бруси и гробницама српских кнегињица. Од Луја Петита о Богородичином манастиру код Струмице, неким књигама П. Сиркуа, допунама каталога српских патријараха, за историју српских престоница за време Немањића, о Тамашковим *Miscellen*, делу архимандрита Леонида о Хиландару, нешто о рукописима којима га је услужио, о цароставницима и хронографима.

Када није био сигуран ко је аутор одређеног рукописа Новаковић је слао лист од њега да га Руварац види и потврди или негира претпостављеног аутора, као што је био случај с оним да ли је писан руком Ђорђа Бранковића.

Сазнајемо из преписке да је био планиран зборник *Scriptorum historiae serbicae*, превођење и штампање неких грчких писама, али и издања: повеља из XI и XII века, списа Димитрија Хоматијана о којима му је и писао, једне хрисовуље, друго издање

²⁶ Рукопис о којем је реч налази се у Старој збирци Архива САНУ под бр. 59.

Даничићева *Речника*, пољско издање Михаила Константиновића из Островице и турско издање Евлије ефендије.

Тема преписке били су и њихови приватни односи из којих се може видети њихов однос и међусобно поверење. Писао је Новаковић да је у министарству и питао је Руварца да ли би хтео прећи у Србију и да му се почне „тражити какво месташце где би Вам било колико толико боље него у Карловцима”²⁷, па да ли му је повољно место у Учитељској школи у Београду, да би за њега било место у Народној библиотеци, предлаган је за српску, а да ли би примио на Великој школи катедру старе или нове опште историје, да ли би за њега било место управника Музеја, да ли жели празно место ректора и професора Богословије, јер је архимандрит Нестор, постао владика нишки, а честитао му избор за дописног члана СУД и члана Академије, одликовање орденом Св. Саве. Поводом смрти Арсенија Стојковића писао је да би на његово место требало да он оде за владика. Предлагао му како да се састану и виде. Звао га да буде његов гост приликом прославе независности и био је невесео када је сазнао да Руварац неће доћи на њу. Најављивао је да ће му доћи у Гргетег, па је молио кола, али и да из многих обзира није могао доћи. Слао му је: хонораре за радове, своју фотографију, а у замену молио је његову, из Цариграда рибу (јегуљу), сандуче с чајем, рибом и морским раковима, а из Петрограда рибу и руски кавијар. Обавештавао је Руварца о својој незгоди с Главним просветним саветом, али о контрастима његове (Руварчеве) нарави, повишењу министарске плате, слабости својих очију, умору. Предлагао му је да иду у научну експедицију у Хиландар, заједнички излет по србијанским манастирима, екскурзију до Крагујевца, да дође у Цариград и да му је жао што није дошао. Када је полазио у Мехадију молио га је да иде с њим, али му и писао о проводу у њој, уз жаљење што није с њим. Понекад Новаковић није пропуштао да Руварца информисе о одласцима и повратцима на нове дипломатске позиције или на путовања у Шабац, Сталаћ, Париз ради одмора и лечења очију, Белгију, Кавказ, неку бању, пролазу по Старој Србији с Љ. Ковачевићем, али и о тобожњој оставци, пензији. Поздрављао га за Нову годину, али и да су Божић рђаво провели, због пада Порт Артура.

Од осталих тема спомињу се границе српских средњовековних земаља, Рашке жупе у старини, Босне, Новопазарског санџака, као и подаци о: светковини крунисања, бугарским кризама, Пловдивској буни, загребачком језуитизму, германизма, Коларчевим новцима, „Старинару”, Књижевној задрузи, Новаковићевом схватању Христове религије или шта се назива „одумртном” баштином, где треба тражити реч *биобушки* и Биобушка бања (за Ћустендилску бању) у Даничићевом Речнику и да *Будо* на издању карте аустријског генералштаба из 1876. оснива се на штампарској погрешци.

²⁷ Архив САНУ, бр. 5836.

Поред писама упућених Руварцу ту су и она која је Новаковић, у већем или мањем броју, писао Станоју Станојевићу, Вељку Радојевићу, Светиславу Б. Цвијановићу, Андри Ђорђевићу, Драгутину Илићу, Љубомиру Стојановићу, Милојку Веселиновићу, Јовану Цвијићу, Михаилу Ристићу, патријарху Герману (Анђелићу), Александру Белићу, Јовану Ристићу, Чедомиљу Мијатовићу и Милану Ђ. Милићевићу.

Новаковићева визиткарта и два писма из 1899, 1902. и 1908. године написана Станоју Станојевићу су међу његова 133 приватна писма која је он, између 29. јуна и 15. септембра 1925. године, предао Академији за Архив.²⁸

На визиткарти датираној 14/26. септембра 1899. Новаковић је позвао Станојевића, професора Српске гимназије у Цариграду да тога дана, ако је вољан, пође с њим у шетњу на острво Халку, послао му је визиткарту његовог познаника из Беча Олафа Броха и обавестио га у ком је хотелу одсео, а који га жели видети. Станојевић је на својој недатираној визиткарти известио Новаковића да је тај дан освећење института, да за то Успенски није ништа поменуо и молио је Новаковића да каже да ли и они да иду на освећење, па је на истој визиткарти добио одговор: „На сваки начин отидите – у 3 сата по подне. Уједно реците г. Успенском да ја не могу данас доћи и да жалим што сам спречен. Шаљем позивницу. Свратите се, сутра, да ме известите о тој седници.”²⁹ Из Петрограда 30. септембра 1902. писао му је ово:

„Драги господине,

Ваше писмо од 7 ов. м. примих тек јутрос, с поште у Петрограду, како мислим по марци поштанској. Хвала на обе штампане расправице. О српском имену читаша са задовољством већ у Срп[ском] књиж[евном] Гласнику. В. Ђерић заиста заслужује хвалу за своје исписе. Ти су послови тешки, незанимљиви, али веома корисни. Може бити да би о злоупотребама и употребама имена *Србије* било врло корисно исто онако (и као В. Ђерић и као Ви) потрудити се.

Размислите мало да ли и Академија нема у нечем (ма и најмањем) право што Вам одбија прилоге, ма да апсолутно не знам за што она то ради, јер ми о томе нико ништа писао није. Ја бих на Вашем месту постарао се да је присилим другим каквим прилогом да га прими. Каква је да је, Академија је (као поп) старија од свих нас. Ја сам и прошле зиме о правцу Вашег рада нешто писао В. Јагићу, налазећи да бисте имали више сами радити но критиковати, показујући управо делом како треба радити. Тај пут је најплоднији и најбољи.

²⁸ Предата Станојевићева писма „примљена су к знању” као саопштење под тач. 2 и ознаком *i*) на V скупу Председништва од 15. IX 1925. године (Годишњак, XXXIV, 1925, Београд 1926, 78). Писма су у Историјској збирци Архива САНУ под сигнатурама бр. 6177–6194 и 6285– 6399, а Новаковићева су под бр. 6290– 6292.

²⁹ Архив САНУ, бр. 6290.

Нисам озбиљно мислио долазити летос у Србију, али сам рад био путовати, па се то све разбило – јер је ове године све некако ишло мимо планове. Сад већ ништа више и не смишљам тога ради. Одвратно ми је свеколико наше ситничарство с врха до дна.

С Вашим писмом заједно преда мном је писмо В. Јагића од пре неколико дана из Минхена у коме ми јавља да не одобрава што сам иступио из Југослов[енске] Академије. Шаљући му данас у француском тексту за 25-годишњицу Архива приступ расправе о градовима и трговцима, читан (чини ми се 1899) у Цариграду у Археол[ошком] Институту, одговорио сам му на ту примедбу пасажем који додајем овде у препису % мислећи да ће Вас интересовати.³⁰ „Браник” сам такође добио, мислим опет Вашим старањем. Разуме се да се то поверава Вашој љубазној дискрецији.

И ја и жена захваљујемо Вам на љубазном сећању и желимо Вам свако добро.

Ст. Новаковић³¹

Приложени препис који није писан Новаковићевом руком гласи:

„29. септембра 1902 г.

из Петрограда

Одговорено В. Јагићу на писмо у ком је поменуо да не одобрава иступање из Југословенске Академије.

Нити се чудим нити срдим што Ви о моме иступу из Југословенске Академије мислите различито. Ја знам да Југословенска Академија, чедо једнога Ф. Рачког и В. Јагића, није ту крива. Ви знате с коликом смо искреношћу и симпатијом ми из Србије помагали узвишене и племените мисли онога незаборављеног времена. Цик-цак нашега народнога развића данас је ударио назад. Цео свет, па и Хрвати и Бугари, хоће од Србије, претенциозног назвања Краљевине, која је само део српства (по ономе *pars pro toto*) да начине гроб а не огњиште српства. Мени се чинило да је, у интересу општем, нама Србима, заставницима народносне борбе, дужност да бранимо и своје племе и своју земљу и прави смисао њихов у историји. На изгреде хрватске масе Србија има мало сретава за реакцију. Кад су 1896 неки фантасти у Београду палили на тргу пред позориштем аустријску заставу пред наших 40–50 мангупа, ја сам морао да мењам с места, својом иницијативом, префекта београдског, да бих избегао да то чиним на захтев Аустрије. А да је сад Србија тражила од Беча (у Загребу од кога би ?) сатисфакцију, шта би јој одговорили? Нико паметан не би то влади београдској

³⁰ Јагићево писмо и Новаковићев „пасаж” о којима је овде реч опширније видети: Василије Ђ. Крстић, *Остатке двојице академика*, Даница, српски народни илустровани календар за годину 2002, Београд 2001, 152–170.

³¹ Цитирано писмо с прилогом је у Историјској збирци Архива САНУ, бр. 6291.

могао саветовати. И онда би сва реакција од стране Србије ограничила се на београдски митинг. Томе сам ја хтео да додам своју демонстрацију, којом сам хтео да покажем Србијанцима: да треба чим се год може бранити племе своје свуда – а осталима: да за њих Србија није равнодушна кад су у невољи. Мени се чини да тиме средишње наше српско племе треба да се морално опасује и опанке притеже – јер је то потребно у веку у ком чудовишта сепаратизма из средњих векова опет почињу своју злокобну игру. Иза кише иде лепо време. Кад на ново почне слога, она ће почети с мање појезије а с више реализма. И биће трајашнија. А кад се ломи, треба ломити до краја, нек у ствари попрска све што је кршно. Сад ће бити прилика да се из врта, као после јаке зиме, ишчисти све што је труло или што може трулити. Да сам ја добро погодио у нишан у који сам гађао, уверавају ме многи одзиви између Срба с разних страна. У Хрвата ће ефекат доћи мало касније, али неће изостати – или ћемо свиколици ишчезнути у вртлогу пропасти, на радост непријатељима, пошто не умемо ни да се оријентујемо ни да видимо ствари од којих нам очи искачу. Како ко ради, онако ће му и бити.”

Скоро пет и по година касније, 19. јануара 1908.³² Новаковић га је обавестио да је, поводом разговора у Одбору за споменике, писао у Загреб и добио је одговор који му је послао. Мисли да од Маретића тражи рукопис, али је нашао за потребно да одговор прво види Станојевић и каже ако нешто зна од онога што би у Загребу желели и Новаковић га моли да му с одговором врати послате акте.

Вељко Радојевић, сакупљач народних песама и збирки речи, уредник „Слободе” у Сан Франциску и „Српске независности” у Окланду, члан Народне одбране поклонио је крајем 1932. године Академији две дописне карте и 14 писама која му је написао Стојан Новаковић од 11. децембра 1893. до 17/30. новембра 1912. и то по једно писмо из 1893, 1899, 1909, 1910, 1912, два из 1898, четири из 1894 и пет из 1895. године.³³ Садржину њихову чине углавном подаци о набавци одређених књига и износу примљеног и датог новца за то, слању књига њему и претплатницима, објављивању, хонорару за чланак у „Братству” и начину исплате, савети како да набави књиге, како да реализује продају, а да не губи новац, колико новца треба да пошаље за наручене књиге. Поред тога обавестио га је: да је добио послату збирку речи; да је од Одбора Народне одбране из Фресна у Америци добио поклон од 1293 франка; за које се списе даје Мариновићева награда; зашто није употребио Петрановићев материјал за косовски циклус народних песама; да му Српска књижевна задруга није послала књиге, јер није знала адресу и жалила се да је он од 1903. од

³² Писмо је под сигнатуром бр. 6292.

³³ Ова Новаковићева писма у Архиву САНУ су под сигнатуром бр. 8551.

повереничких рачуна остао дужан 252,35 динара; да не тражи Мирослављево јеванђеље, јер је штампан мали број примерака и унапред распоређен на „најкрупнија места”. Послао му је „план о грађењу речника у нашој Академији”. Поводом Радојевићеве замисли да напише зборник пословица писао му је из Цариграда 9. марта 1898. ово: „Зборник пословица како сте га Ви смислили да израдите, био би, без сумње, од користи књижевности, и у многим је погледу потребан, ако би се само нашао ко да поднесе трошкове штампарске. Од користи би, по моме мишљењу, било и осредње дело, што би пак боље било израђено, било би корисније.

Што се тиче система и мењања, по моме мишљењу не погађате нити што превећ велико систематисање тражите, нити што мењате уобичајене називе. Пословица – ако је и руски – данас више каже свакоме него ваша прекорјечица. Кад та реч Вуку није сметала, што смета Вама данас? Место примјењачица ја бих казао примјена; м. успорјеђења – поређења; упоредити је исто тако добро као и испоредити. Што Вам смета двоје? Зар волите бити сиромашнији и оскуднији него богатији?”³⁴

Јавио му је 18/31. јануара 1909. да је примио његову књигу пословица, прочитао поговор, предговор и разгледао књигу, препоручио којим часописима је може послати на приказ и додао: „Ми смо сви овамо пола у ратном стању. А у таквим приликама нити ко за књигама мари, нити пита.”

Недуго затим, почетком марта 1933. даровао је Радојевић и писма разних личности, а међу њима су Новаковићева визиткарта, дописна карта с оштећеним текстом због одсечене поштанске марке и шест писама, све из 1911. и 1912. године, као и једно писмо Српског друштва Црвеног крста Стојану Новаковићу из 1912.³⁵ Наведена писма односе се на боравак, трошкове становање и болест Вељковог сина Гојка у Београду, као и његов одлазак преко Загреба у Америку. Уз писмо од 20. фебруара 1912. приложио је писмо које је Новаковићу 28. фебруара исте године упутило Српско привредно друштво Привредник из Загреба. Прво писмо од 11. децембра 1893. налази се на оба места, што значи да је један примерак препис.

Од књижара Светислава Б. Цвијановића откупљена је 1955. године његова преписка са српским и југословенским књижевним и јавним радницима.³⁶ У њој је међу 365 личности и Стојан Новаковић с 49 писама, од којих је једно с прилогом: Оглас за „треће наново поправљено и по свима најновијим изворима попуњено” засебно издање дела *Васкрс државе српске Полиитичко-историјска студија о Првом српском ус-*

³⁴ Архив САНУ, бр. 8551/11.

³⁵ Писма поклоњена марта 1933. у Архиву САНУ имају сигнатуру бр. 8700/І. Годишњак СКА ХІ за 1932, Београд 1933, 102, 112; ХІІ за 1933, Београд 1934, 88, 180.

³⁶ Преписка је откупљена у два наврата за 69.040,00 и 23.150,00 динара. У Историјској збирци Архива САНУ је под сигнатурама 10747–11112.

шанку 1804–1813 који има засебан подброј, једном визиткартом, четири дописне карте и једним Цвијановићевим писмом Новаковићу. Прво писмо написано је 10. марта 1895. године књижари Лав. Хартмана (Кугли и Дајч) у Загребу да Новаковићева *Српска чиишанка* није изашла у његовом, него у издању Српске државне штампарије. Остала су писана Цвијановићу, од 15. августа 1897. до 2. фебруара 1915, с тим што су недатиране две дописне карте, као разгледнице на којима је фотографија и испод ње натпис: *Стијана Новаковића леињиковац Миомир Tel. et poste Topcider (Belgrade)*, а на два писма – поруке, стављени су датуми 26. IV и 8. VI без година.³⁷ Писмима је Новаковић тражио од Цвијановића да му набави одређене књиге; да му шаље његове књиге као и оне послате му од других књижара јер није хтео да их продаје; слао му их је и сам и питао га колико да му их пошаље за књижару. Предлагао му је коме да пошаље књиге; уз које часописе би могао послати огласе за књиге за иностранство; како да се штампају и како да изгледају његове књиге; преносио му је реаговање појединаца на скупоћу књига. Писао му о слању рукописа да се штампају; коректурама текстова; њиховом враћању и тражењу других; слању потписаних табака за штампу и коректура слатих му без неких страна уз наглашавање да се тако небрижљиво не треба радити; неодобравању штампања зато што у одређеним табацима није била поправљена ни једна погрешка; слагању текста; величини књига; корицама; начину како да се преко књижаре шаљу и распродају књиге. Обавештавао га је о изласку и штампању књига; обрачуну и примању новца за њихову комисиону продају; да може одломке из објављених дела штампати у новинама; да се све што је стигло за њега шаље у Академију када је он био у свом винограду на Топчидеру. Захваљивао му је на старању око његових књига и молио га је да види да ли би се грешке код белешки у већ одштампаном примерку књиге могле исправити и да ли има грешака у другим примерцима.

Исте године Марица Ђорђевић, супруга Бошка А. Ђорђевића, продала је за 150.000 хиљада динара писма и документа правника, политичара, министра просвете, а од 1905. напредњачког посланика Андре Ђорђевића. Ту, међу писмима с 191 личношћу је и осам Новаковићевих писама од којих је једно не датирано, а писана су од 23. јула 1907. до 24. јуна 1912.³⁸ Једно је из 1912, а по два писма су из 1907, 1908. и 1911. године. Она се, углавном, односе на страначку политику, а има речи и о здрављу, лекарским прегледима. Тим поводом Новаковић му се пожалио речима: „Изгледа да је мени сва мана што сам – стар. То, у осталом, знам и без њих, само што ми од тога није никаква хасна.” Писао му је да је у неком тексту страначке садржине исправлио што му се чинило да треба, обратио пажњу на питања која треба још проучити, то преписати „па послати на прочитавање свима” уз констатацију: „При свем том, мени остаје

³⁷ Новаковићева наведена преписка је под сигнатуром бр. 10947/1–57.

³⁸ Преписка Андре Ђорђевића у Архиву САНУ је под сигнатурама бр. 10134–10326, а Новаковићева писма су под бр. 10135.

хладно око срца. Може ли икад више бити што од странке, у којој су овакве ствари могуће?” Поручивао му је да: „Ако икако може бити без мене у Одбору за помоћ нашој браћи у Косовским странама, молим Вас да ме не уписујете.” Извештавао га је да није добио резултат већања Главног одбора Напредне странке иако му је председник обећао; да не мисли ићи у клуб, да сматра напредњачку понуду одбијеном па се како зна мора бринути о пословима; да либерали држе свој клуб, па би требало сазнати шта су урадили; да треба њих двојица да се нађу у Скупштини, али да не улазе у салу, него у кафани. Слао му је Милорадов (Павловића) пакет и свој одговор на то да прочита, саопшти га (Живојину) Перићу и другима који су били на састанку, а поручивао да се морају састати ради избора да Ђорђевић види шта је Новаковић смислио и да дође код њега јер он не излази. Од тих писама једно је упућено Андрином сину 1911. Повод је била операције Андре Ђорђевића у Бечу, па је молио за обавештење у којем се санаторијуму налази, како би га посетио по повратку из Наухајма.

У заоставштини Драгутина Илића, коју је 1955. године поклонила унука Војислава Илића, академик Милка Ивић, тада доцент на Филозофском факултету у Новом Саду, налази се једно писмо Стојана Новаковића. Оно је одговор на молбу Драгутина Илића да Новаковић буде сарадник листа „Православни исток”, којег је покренуо у Букурешту на руском и француском језику и убрзо је забрањен. Написано је у Пјатигорску под Кавказом 8. јула 1901. и гласи:

„Поштовани господине,

Писмо Ваше од 19 јуна из Букурешта добих овде тек прекојуче. Овамо сам допутовао преко Москве, Н[ижњег] Новгорода, низ Волгу до Астрахана, па преко Каспског Мора.

Неко ми је још у Петрограду говорио о Вашем листу, а у Москви ми о томе спомену г. А. Мајков, којег сам поштовања ради походио. Радујем се и желим Вам сваку срећу. Жалим што Вам за сад не могу помоћи ничим другим осим добрим жељама. Моју радњу на публицистици (најузалудније потрошено време) готово сам закључио. Вољу за то требало би васкрсавати из мртвих, а Ви сте песник, и знате како се не да ништа радити без воље. Најпоследње – свака генерација одужује (како може) свој дуг народу, а борбу и војевање треба оставити млађима, онима који су за то и који (што рекао Вук) још могу кладе прескакати. Нека су Вам у помоћи и Бог и сви светитељи.

С поздравима

Ваш

свагдашњи

Ст. Новаковић.”³⁹

³⁹ Писмо је под сигнатуром бр. 10655.

Катедра за лингвистику Филозофског факултета Универзитета у Београду Архиву САНУ је 1956. прво даровала 2650 писама упућених Љубомиру Стојановићу, а потом и 1957. године један одређени број.⁴⁰ У тој обимној преписци су и Новаковићева писма упућивана Стојановићу од јуна 1890. до јануара 1915. године,⁴¹ а међу њима и једно Јовану Жујовићу, написано у Петрограду 31. јануара 1903.⁴² с приложеном белешком коју му је послао архимандрит Арсеније. Нашло се у Стојановићевој преписци, јер му је белешка била корисна због писања о ономе шта она садржи. Сачувано је 26 писама, од којих су три званична, писана поводом избора Љубе Стојановића за секретара Академије, једна дописна карта из 1910, а девет у време рата 1914. и 1915. на које је стављен печат: *Преидала љавна војна цензура Ниш* и једна визиткарта с визиткартом Владимира Андрејевича Францева. Поред осталог у овој преписци је препорука саопштена Стојановићу у вези с теренским истраживањима, подаци везани за Академију, њене финансије и измештање Архива у ратном времену.

По хронологији, прво сачувано писмо написано је у Цариграду 7. јуна 1890. и гласе овако:

„Драги господине,

Јуче добих Ваше писмо од 4 ов. м. и како је кратко време, журим се да Вам на двоје на троје одмах одговорим.

Шта ћете радити у оним крајевима, докле у њих можете продрети и прилике за испитивање наћи, казаће Вам се само. За тако кратко путовање, које ће се уз то још морати удешавати по разним локалним приликама (или боље неприликама) програм се унапред не да саставити. Дијалектичке особине македонске мислим да ће Вас према Вашем укусу и спреми највише забављати. Оне су се мало по мало истакле на дневни ред у науци. На њих, мислим, да би требало обратити највећу пажњу. У том погледу има неколико тачака које би се особито препоручивале. Те би, како ми се чини, биле: Полог и Скопље с околином; Куманово и Кратово с Овчим Пољем; Велес и Прилеп; Битољ и Охрид с Дибром. Ма колика објективна збирчица позитивних бележака, које би потврђивале или исправљале до сад сабрану грађу (по којој су ти крајеви у погледу на језик класификовани), које би дале нове поуздане грађе о фонологији, о лексичкој и граматичкој страни језика, које би под јачу и истинитију светлост бациле чудну тамошњу мешавину – била би од велике користи. Сами знате да је ризично судити пре него што је грађа сабрана. Много разлога има да се до сад сабрана

⁴⁰ Стојановићева преписка у Архиву САНУ је под сигнатурама: 12182–12263; 12265–12553; 12555–12576; 12578–12828; 12831–12940; 12942–12990; 12992–13069 ; 13202–13252 и 13263–13307.

⁴¹ Новаковићева писма су под сигнатуром бр. 12704/1–38. а једно је под сигнатуром бр. 13219.

⁴² Архив САНУ, бр. 12704/5.

грађа верификује и испита, да се основица за суђење приправи. Вама је позната теорија, а имали сте прилике да методе посматрате у правих мајстора. За овај предмет наука тражи савесност посматрања и вештину методе колико се тачније могу замислити. То мислим да би Вам било главно. Осим тога посматралац треба да бележи све – али то би, према овом горе истакнутом, ишло на другу линију. Још не треба сметнути с ума, да је Македонија земља полиглотна не само по народностима које у њој живе него и по томе што мало кога да нема који не би познавали по који од суседних компактних народа, или по два по три од њих. Где, дакле, да тражите данас, уз толику мешавину самога времена нашег, најчистије врело домаћих дијалеката – питање је које не треба да је последње у пажњи коју ћете имати да обратите на сигурност посматрања.

На питање како да путовање удесите одговарање не може бити овако неvezано и течно. У Старој Србији (до краја савско-дунавске водомеђе) стање је сад врло тешко. Борба међу Арбанасима и нашим племеном, подстакнута може бити од Турске у интересу њихове будуће дефансиве врло се заоштрила последњих дана. Могли бисте упасти у велику опасност, ако пођете сад на тај крај, још као професор. Турци у опште ни од кога тако не зазиру као од књига и од професора. Инстинктивно ваљда осећају, да је ту средиште напада. С тога бих Вам могао препоручити, да идете правац у Скопље, па ту да се с нашим консулом разговарате куда бисте могли даље, и да га замолите, да се он о томе добро извести. Пазите да су Вам увек у реду све пасошке формалности. Не носите собом ни књига ни новина никаквих, осим мало хартије за писма. Реците свакоме ко би Вас питао, да идете у Свету Гору и да гледате старе цркве. У опште довијајте се како знате. У Скопљу ћете видети у колико ћете моћи допрети до правих извора Ваших. Опазите ли да не иде, упутите се правце Светој Гори, те радите што можете за сад онамо. У Светој Гори је сад и ректор призренске богословије Мелентије Вујић, а одавде данас полазе тамо наша три калуђера, што се овде уче у богословији грчкој на Халки. Не треба ни да Вам кажем, да се свуда чувате добро политике. А ргорос, ви сте ем Херцеговац ем Ужичанин; да ако Вам што и раса помогне. Ја Вам и опет препоручујем и пажњу и смотреност.

С поздравом и желећи Вам срећан пут и што обилатију жетву

Ваш

Ст. Новаковић⁴³

Из Беча 21. јуна 1910. писао му је, поред осталог, и ово: „И Пају Јовановића походио сам у суботу, јавивши му напред када ћу му доћи. Још не може да ради наш посао с целом снагом, јер је заузет са неколико портрета, који му траже времена 7–8 дана сваки, а доноси по 10.000 круна сваки. Вук би рекао као за Југовића

⁴³ Архив САНУ, бр. 12704/16.

да је ‚бијесан‘. Срећом, он је добар Србин и добар човек те нема кад да бесни. Показао ми је неколико скица: цара Душана и царицу на престолу са свитом; Милоша Војиновића браћу где из Вучитрна гледају сватове цара Стефана, у које нису позвани; Милоша Војиновића самог у племићском оделу кад баца бурме и прстење да нађе цареву вереницу и још неке ситнице. То што сам гледао све је прекрасно. Да је којом срећом врућина, Паја би ишао на море у Данску, и тамо би радио наше јунаке; овде га много траже, јер је изашао на глас међу прве, а хладовина је, те не мора никуд и задовољава се својом баштом наврх крова, одакле гледа у теме северозападни Беч. Ону формулу текста и формата предао сам му – С форматом је и он веома задовољан. Он мисли да буде слика двојаких: једних које ће се помешати с текстом, а других које ће бити на засебним листовима, на којима може да буде слика и с једне и с друге стране. У њега има једна така књига с илустрацијама црним и колорисаним. Он мисли да бисмо и ми могли колорисати оне слике на засебним листовима. Ја сам му казао да то зависи од општега предрачуна, који он ваља да нам склопи, да видимо хоћемо ли имати новаца. На формулару формата ја сам му записао фирме с којима он има да говори. Он рече да је и сам на то мислио, али опет каже да је најбољи од свију Аноерер. И доиста, ја сам на Jagdansstellung у Пратеру гледао радове Аноерерове који удивљавају. Поводом свега тога изгледа да ће се слике морати штампати овде, јер може све пропасти због невештих мајстора у нас, а текст да се штампа у Београду. У таквом случају ја бих све штампао овде, јер бисмо тек тако имали оно што желимо. За хартију нисам могао разабрати ништа, јер се нисам намерио на човека који то зна. У осталом далеко је до тога. Паја Јовановић рече да ће се старати чим доспе да заврши један скиц, па да га да штампати за пробу, како бисмо сви могли видети како ће то да изгледа. Као што видите, и ту треба да се проведе још времена док сазре и формулише се потпуно општи план издања.”⁴⁴

Обавештен је Стојановић о завештању Каменка и Павла Јовановића Академији, а Новаковић га је молио да предузме кораке да се пре одласка Јована Жујовића у Влади одлучи о додели 20.000 динара Академији. Док му је 11. јуна 1914. из свог винограда писао да: „У Академији имамо нов легат Пупина из Њу-Јорка (око 400.000 дин.) на ђаке у новим крајевима. За зграду смо прву рату положили.”⁴⁵

Поводом размишљања о евакуацији Академијиних збирки и докумената, односно Архива Српске краљевске академије, на дописној карти написаној у Нишу 21. октобра 1914. и адресованој: *Господину Љуб. Стојановићу бив. мин. председнику, секретару Српске Краљ. Академије Ишендајура Врховне Команде Аранђело-*

⁴⁴ Архив САНУ, бр. 12704/22.

⁴⁵ Архив САНУ, бр. 12704/21, 4, 8.

вац окр. Крајујевачки јавио је Новаковић да је разговарао с министром и предао му акт за послужитеља Живка Младеновића и Академију и да ће се без тешкоћа моћи наредити да он као војник буде одређен у Академију. Не зна да ли су збирке склоњене у подруме који су велики и добри, али му се чини да су влажни. Навео је и да Љубомир Јовановић мисли да би било добро да се збирке некуда однесу, а он сам не зна куда и како би се то могло извршити када су сви заузети војним послом. Зато је молио Стојановића да о томе размисли, па да га извести и ако је за изношење збирки на које би их место изнео. На крају га је питао, пошто није далеко од Београда, да ли може да оде и с генералом Живковићем уреди за Живка. У вези са збиркама, скоро два месеца касније, 17. децембра писао му је: „Данас сам се обратио писмом г. Љуб. Давидовићу да нареди своме секретару у Београду или чиновнику Држ. Архиве г. М. Борисављевићу, који ради Државне Архиве ових дана креће за Београд, да прими и сандуке које сте Ви спремили. Тако Живко не би морао куће остављати. Остало нек стоји, па шта Бог да.” Два дана иза тога опет му је писао: „Неки дан сам Вам писао за оне сандуке у којима сте Ви поизодвајали што треба носити, како сам се обратио њих ради г. Љуб. Давидовићу, да би наредио што треба својим чиновницима.” Трећег дана обавестио га је да је из Београда добио извештај о Академији, писмо о буџету, да му је упутницама послао новац, да је у Министарству финансија предузео кораке за не подигнуте Академијине кредите и на крају је завршио речима: „Исто тако, молио сам г. Љуб. Давидовића да нареди својим чиновницима да дигну пакете што сте Ви спремили и да их смести где су и остале такве ствари смештене. Тако су, мислим, исцрпене све мере које су још имале да се поизвршују.” Потом га је 21. децембра опет известио да: „Јуче сретох г. Љ. Давидовића код Министарства, и рече ми да је наредио и за селидбу Академије и за Живка по мојим писмима.”⁴⁶

Није Новаковић занемаривао ни финансијско стање Академије, па му је 29. децембра 1914. написао и ове речи: „Данас сад ми казали (што и ми обојица памтимо) да све до краја фебруара 1915 имамо право дизати кредите од 1914, а онда да се може обрачунати и депоновати (само код њих) што би претекло. Можете ли, бар приближно, ухватити колико новаца имамо ми ангажовано а неисплаћено за штампарије, за хонораре и за друге ствари? Добро би било да имамо тај списак.” Док је 6. јануара 1915. писао: „Примио сам Ваше писмо о буџету. Чини ми се да је неопходно да дођете овамо. Ваљда имате кога од млађих пријатеља или ђака овде да вам се састара за ноћиште, а дошли бисте лако. Потребно ће бити да све то средимо заједно. Кад бисте удесили да дођете кад и Живко долази, могли бисте поручити Живку да и печат понесе. Мени г. Љ. Давидовић рече да ће они кроз који дан. Као да је сад на

⁴⁶ Архив САНУ, бр. 12704/28, 25, 33, 27, 30.

реду и постављање председника Академији. Свакојачко гледајте да дођете. Имаће пуно којечега за разговор, а с овим картама мучно се што свршава.”⁴⁷

Молио је Стојановића да помогне добрим свршеним студентима, резервише књигу Вукове кореспонденције научницима на страни, замени Новаковића на седници Доситејевог одбора, али и позивао га је на вечеру итд.

Боривоје Маринковић, тада свршени студент филозофије у Београду, поклонио је Архиву САНУ 1956. године 37 различитих докумената и преписки, а међу њима и 68 писама Стојана Новаковића.⁴⁸ Једно је написано Јовану Вељићу, професору српске солунске гимназије 22. јануара 1908,⁴⁹ а остала Милојку Веселиновићу, власнику, издавачу и уреднику часописа „Српство” (1886–1889), уреднику „Голуба” (1890–1908), сакупљачу народних умотворина из јужних неослобођених крајева, конзулу у Приштини и Битољу, вицеконзулу у Скопљу, аташеу у Цариграду, секретару Министарства иностраних дела. Написана су од јануара 1889. до новембра 1910. године. Седам писама је из 1889, девет из 1890, где је оно од 12. октобра с прилогом,⁵⁰ 20 из 1891. од којих су два не датирана, осам из 1892, по пет из 1893. и 1910, четири из 1895, три из 1896, по два из 1894. и 1897, а по једно из 1898, 1899. и 1902. и у њима Веселиновић је ословљаван: *Драїи іосїодине* и *Драїи і. Милојко*.

Писма садрже податке за Новаковићеву и Веселиновићеву службену и научну делатност, али и за њихове међусобне, приватне односе. Поред тога у њима се назире политички и партијски односи и сукоби који су наносили штету земљи у спровођењу националних интереса.

Новаковић је писма, хартије, акта и извештаје које је службено и лично примао давао Веселиновићу да их види, прочита, укратко наведе шта би по ком требало да се ради и шта се у ком тражи, да их заводи, проследи другим личностима, а понекад је наводио од кога их је добијао и саопштавао њихову садржину, на пример, да је министар отишао на одсуство у Карлсбад и да га заступа Ђаја, о оставци Министарства, продуженим одсуствима појединих дипломатских службеника. У неким извештајима није налазио никаквих конкретних предлога који би могли бити примљени, па је тражио да њих двојица о том разговарају и позову писца извештаја „да се и с њим разговарамо, те да се поучи, каквим се путем и од малих

⁴⁷ Архив САНУ, бр. 12704/32, 35.

⁴⁸ Наведена писма у Архиву САНУ су под сигнатуром бр. 10497.

⁴⁹ Оно је под сигнатуром бр. 10497/69. Вељић је писмо преписао и са својим писмом од 26. октобра 1924. упутио га Павлу Поповићу, ректору Универзитета у Београду.

⁵⁰ Прилог уз писмо је телеграм Димитрија Бодија, конзула у Битољу упућен 11. октобра 1890. Посланству Србије у Цариграду када је Новаковић био посланик, а говори о проблемима с охридским учитељима. Иако је прилог уз писмо телеграм има сигнатуру бр. 10479/15, док је писмо под сигнатуром бр. 10479/14.

и од великих морају водити те ствари.”⁵¹ Молио га је да раздели послата писма, експедије рапорте, изјаве (такрире), новине, да препише неке од службених аката и писама уз упутство да их пише на обичној хартији, без протоколарних бројева, јер их је слао пријатељима, као што је на пр. мемоар што га је упутио патријарху. Тражио је од њега да се јави телеграфу у Пери да директор нареди да се Новаковићу шаљу телеграми у Терапију где се налазио, да прими људе који су посећивали Новаковића, а због дугова које им нису измиривали конзули јер ће знати шта треба с њима радити.

Податке за своје научне радове и расправе тражио је од Веселиновића више пута и преко њега молио је Групчевића да му у Патријаршији нешто испише за топографију Епира, али и друге чињенице. Тако му је 27. јануара 1892. писао: „Оно што је Групчевић извадио из Пиваџ-а, [Пинакса] није ми ни за што. Знам ја да у тим изворима нема ништа о св. Сави, и то не тражим, него ево шта. Св. Сава се завладичио у Никеји или 1218 или најдаље 1219 – пре не, а после не. Наши извори пишу да га је завладичио патр[ијарх] Герман, а кад погледамо у грчке каталоге, у њима стоји да је 1215–1221 патријарховао Мануил. За Германа стоји да је настао владати 1221 а умро 1239. Шта ћемо сад? Хронологију, нарочито данас, у лаж утеривати не можемо. Онда или морамо утеривати у лаж нашега Доментијана, или грчке књиге. Паметније је почети с овима последњима. У једноме руском списку патријараха који ја имам пише да је Мануил лишен патријаршества ,за несогласія съ императоромъ Јоанномъ Дукомъ’, да је умро 1221 и да га називљу ,философомъ и защитникомъ постановленій и законовъ’. Јован Дука царствовао је, по најбољим изворима, од 1222 до 1254. Онај је, дакле, пре умро него што се зацарио онај с којим се имао свађати. Имало би да се боље распита о историји Мануила и Германа. Да ли није Мануил раније, око 1218 или 1219 био може бити на краће време свргнут? Да ли га тада није већ замењивао Герман? С тога замолите Групчевића нека ми бар просто препише из Пиваџ-а *све што Гедеон пише о Манојлу и о Герману*. А за даље ми ћемо се мучити. Ако би имао кога питати, ваљало би да распитује за *Манојла* и за *Германа* у смислу горе наведеном.”⁵² Поново је 29. децембра исте године писао о питању аутокефалне српске архиепископије и патријарсима у време Св. Саве. Навео је да је у Паризу 1891. објављена конзисторијална архива архиепископа охридског Димитрија Хоматинског, савременика Св. Саве и о томе је писао Нићифор Дучић. Међу актима те архиве је и протест Хоматинског о постављању Св. Саве за архиепископа и о успостављању српске аутокефалне архиепископије. То је нов, нама непознат документ, баца нову светлост на време успостављања српске ар-

⁵¹ Архив САНУ, бр. 10497/25.

⁵² Архив САНУ, бр. 10497/35.

хиепископије, па поново на дебату излазе питања о години њеног усопстављања. Зато му треба књига архимандрита Гедеопа *Πιναξ* (Πιναξ) о патријарсима коју има Посланство у Цариграду, а Веселиновић да замоли Грујића да је њему да, а он Групчевићу да из ње читко, без превођења, препише шта има о никејском патријарху Максиму, о Манојлу или Михаилу Сарандиносу Харитопулу и о Герману II и да наведе насловни лист. Тиме ће се „послужити, да место наших домаћих извора, доста нејасно у том погледу, расветлимо и определимо с поузданошћу”⁵³ време оснивања српске архиепископије. И следеће године, 8. фебруара, враћао се Новаковић овом питању. Навео је да му изгледа да су подаци код Пинакса вађени из некаквог *Κατάλογο* Калистова, па је питао може ли се видети какве је вредности тај каталог и из којег је века? Ако га нема и за то би требало питати Гедеопа, па је констатовао: „Криво ми где ће да изађе да наши нису знали име ономе ко је св. Саву завладичио.”⁵⁴

Из Петрограда 20. октобра 1902. године интересовао се за Катраницу на овај начин:

„Драги г. Милојко,

Јуче сам мислио на Вас поради Катранице, а синоћ ми стиже Реферат, на коме свака хвала.

Интересује ме Катраница:

а. по томе да ли у њој има ексархиста, и ако има – колико? А колико је патријархиста или наших?

б. по томе: како су у њој људи по осећању народности; тегле ли више Србима или Бугарима?

в. по томе: да ли има из ње људи у Србији, досељених за стално или привремено по каквом раду, и по каквом раду долазе? Ја знам за Петра Ичка из Карађорђево времена. Чини ми се да су Данићи из Катранице. А биће их, може бити, још. Као да је отуда од некуд и фамилија г. Николе Христића.

Хоћете ли бити тако добри да ми јавите оно што знате из Вашег познавања тих крајева и да разберете што можете још.”⁵⁵

Занимали су га и подаци које је Веселиновић износио у својим радовима, па му је тим поводом 20. маја 1910. из свог винограда на Топчидеру писао:

⁵³ Архив САНУ, бр. 10497/42.

⁵⁴ Архив САНУ, бр. 10497/43.

⁵⁵ Архив САНУ, бр. 10497/61.

„Драги г. Милојко,

Ви сте, пишући о еснафима у Скопљу, разликовали *џајуџије* и *кондураџије*. Молим Вас да ме известите: шта граде кондураџије? Граде ли само кондуре? И шта су управо кондуре? Јесу ли то *џиџеле* овамошњих крајева, обућа црна, поврх ноге отворена, испод ножних чланака, или су нешто друго, и шта? Ко прави у Скопљу наше садашње *џиџфлејџне* с федерима или узицама и пантљикама? Јесу ли кондураџије стари занат, без примесе европске, и јесу ли кондуре старинска обућа или обућа *à la franca*?

Био бих Вам веома захвалан да ми одговорите на та питања. Ја сам у винограду. Можете ми одговор послати поштом на Топчидер, да га брже добијем.

С поздравом

Ст. Новаковић⁵⁶

Новаковић га је извештавао о свом раду на превођењу нове српске историје од Леополда Ранкеа и истакао да ту „веома су занимљиве и за садашње време поучне главе од светоандрејске скупштине до смрти кнеза Михаила”,⁵⁷ као и да почиње штампати то велико дело, које је још 1864. почео издавати под именом *Историја српске револуције*, а сада га штампа, по Ранкеовој преради после Берлинског конгреса, под насловом *Србија и Турска у деведнаестом веку*; да није отишао у Париз зато што треба да штампа друго издање *Душанова законика* на којем је радио шест месеци према новом материјалу и надао се да ће га за коју недељу пустити у штампу; да је добијао Пејчиновићево *Оледило* које му је набавио, па га је употребио за расправу о народним дијалектима и захвалио њему и Срећковићу који га је послужио том ретком и знатном књижицом, а и да је добио 10 примерака његове књижице, па два задржава за себе, а остале му шаље као и једно Периодическо списание; да је штампао расправу о границама Душановим источно од Сереза, па ће му је послати; да му пре није послао предлог за *Речник*, па га је послао с бројем „Видела”; да му је послао 15 примерака француског превода *Цариградска џајриџарџија* које је тражио, али и друге књиге као што су *Зајонџке*, новине, Гавриловићеву карту, бројеве „Славјанскія известія” колико су имали у Руском посланству, јер их нису чували, да види шта је Бобчев писао, нову словенску етнографску карту „којом су се узнемирили чак и наши правоверни у Србији”⁵⁸; да се много тражи књижица *С Мораве на Вардар* с изгледом да ће се поново штампати с описом сабора на Балуклији (Под зидинама Цариграда) и са Брусом; да је предао Веселиновићев чланак Милићевићу за „Годишњицу” и навео је чији су још радови у њој, а сутрадан, пошто писмо није

⁵⁶ Архив САНУ, бр. 10497/65.

⁵⁷ Архив САНУ, бр. 10497/17.

⁵⁸ Архив САНУ, бр. 10497/7.

послао одмах, да је добио већ сложен његов чланак, па ће га за 10–15 дана читати у књизи, али и да се Годишњица штампа, па је примање чланака завршено и његов прилог мораће чекати нову прилику; да од архимандрита чека шта ће му писати о Прохору, јер је то на реду да исчупа из фиока и пошаље у штампу. Молио га је да му у Брусу, где је отишао, пошаље заборављене белешке за чланак *Две српкиње сулџаније* и тражио да заједно из песме ваде акценте, а преко Министарства неколико примерака књиге за поједине личности, као и да за њега заврши неке приватне послове код других људи. Захвалио је на упућеним честиткама поводом нове титуле која га је само оптеретила већим послом и већим обавезама, па јој се није ни обрадовао.

Школско питање, уџбеници и отварање српских школа на подручју Старе Србије и Маћедоније у писмима су били честа тема, а Новаковић је говорио да Веселиновићу стоји „на услузи колико год треба”. Писао му је о првој нашој књижици у Цариграду, Веселиновићевом *Буквару*, штампаном у 7.000 примерака и јавио да је цензура из њега изоставила опис славе, а када је штампан да га је одобрила школска власт у Скопљу, па је разаслан на више места по Маћедонији. Исто тако било је речи о *Грамаџици*, *Светишњеној историји*, *Катихизису* уз истицање разлога које од њих најпре треба штампати, а за *Словенску читанку*, рекао је да би јој врата била свуда отворена када би је прегледале владике и црквени људи, али и да види колико је сати када је дошло време да штампање српских књига остане на ономе ко то не заслужује, а да је добро што је Веселиновић даље, па му то није пред очима. Ту су и подаци о коректурама слатим му за те уџбенике, земљопис и друге књижице које је читао и исправљао што му се чинило да треба, забележио шта је нашао, указао на евентуалне грешке и изразе које би он употребио и како би их написао, мислећи да је правилније и разумљивије. Тражио је да их Веселиновић доведе у ред онако како је цензор мењао редослед да буду по тој промени, као и оне у којима су стране страховито испремештане и кад буде све у реду, опет ће он „један пут тај табак протрчати.” Указивао му да је код повезивања прве и друге књиге граматике, направљена велика грешка и збрка јер су помешали табак једне и друге књиге, па му је послао повезани примерак обе књижице да на време види шта су учинили.

Поводом отварања школе крајем фебруара 1892. писао му је и ове речи: „Мило ми је што сте најзад отворили школу, али ми не би по вољи било да се турска љубазност ограничи само на Цариград. Не би ли они хтели тако радити и накуде Битољ итд? Ако би се тај пут могао отворити за све – онда бисмо дошли у положај да за Грке много и не хајемо, или бисмо се с њима лакше и поноситије погађали. Настаните ипак још и за ираду, те то што имате осигурајте, па ће се после моћи даље. А за напредовање саме школе мислим да се неће требати много бринути.”⁵⁹

⁵⁹ Архив САНУ, бр. 10497/36. Цело писмо објављено је у књизи: *Ситојан Новаковић изабрана докуменџа*, САНУ, Београд 2017, 144–145.

„Пут с Турцима ништа није гори од онога с патријаршијом, ако се с Турцима више успева наго с патријаршијом. Ми хоћемо школе, и тражићемо их од онога ко их даје, па да би то било и од бугарског ексарха.”⁶⁰

Док је 12. марта 1897. рекао и ово: „Можете мислити колико се ја радујем успеху наше школске ствари у Македонији. Хвала Богу те наш толикогодишњи труд поче и плода да доноси, јер се сад ниоткуд рећи не може да су српске претензије у Македонији – празна реч. Бог је велики, и он то може још и друкчије неспорити. Општу пажњу побуђује свуда велики број ђака што се у Битољу јавио. Неки дан смо, о слави пок. И. М. Коларца, 6 ов. м. у Св. Савском Дому видели лепу фотографију битољских ђака, коју сте Ви тамо послали.”⁶¹

Писао је и обавештавао Веселиновића да су се уредници свих гласила договорили да пишу за кумановску школу, сам је написао чланак за „Видело”, а његове послате прилоге да је одмах дао Гарашанину који их је истог јутра пустио у новине, да се радује што он разбија лед са школама. Предлагао му је да своју *Сѣтайисѣику срѣских школа у Турској* штампа засебно и у „Учитељу”, а не у „Просветном Гласнику” и навео је разлоге за то: „Статистика је школа у Турској добро израђена, и занимљива. Разлози против штампања не мислим да се могу одржати пред оштрим судом. Било стање повољно, било неповољно – треба да је познато, јер ће се тако у овом другом случају лакше поправити. Данас, управо, ни старешине не знају како је. Крити се нема од кога; ја држим да наши противници имају данас о томе боље извештаје него ми сами. А школе нису нити могу бити сакривене, оне су пред очима и црквеним и грађанским властима. Наши људи и иначе треба да су упућени да положај школа регулирају. То је начелно, после поновног размишљања и оцењивања. Али сад како да се публикује? Ви ми пишете да пошљем у „Просветни Гласник”. С том редакцијом немам приватних веза, а лист је *службени*. То значи: треба да му је ствар послата или из минист[арства] иностр[аних] дела или од г[осподина] Грујића. Овако изгледа као да се нешто подмеће и потура. И иначе у овој ствари ја не знам можете ли и Ви овим материјалом располагати без одобрења или посланика или министра, јер ако и јесте Ваш труд, одговорност за публикување није само Ваша, него не би могла обићи и министра и посланика. Моје би мисли биле о томе ове:

1. Најбоље би било да се ова Ваша статистика штампа *засебно*, онако како су Бугари радили, ту у Цариграду. То би се могло учинити, или од стране Патријаршије, и то би најправилније било, ако би се могло изградити, или од стране Цариградске Српске општине, или од стране Школског одбора, или, на послетку, од стране *књи-*

⁶⁰ Архив САНУ, бр. 10497/46.

⁶¹ Архив САНУ, бр. 10497/58. Цело писмо објављено је у књизи: *Сѣојан Новаковић изабрана докуменѣа*, САНУ, Београд 2017, 183.

жаре или штампарије. Као што видите, све то долази редом једно за другим по томе које је од кога боље. Брошура од 20–30 стр[ана] штампана у Цариграду могла би се после као окуражење послати свима тим школским општинама па и новинама овамо, и ефект би, без сумње, био врло леп и врло повољан.

2. Ако се то тако не би могло удесити, или не би хтела цензура да допусти, онда Посланство може тај чланак да пошаље само правце Министру просвете као прилог за „Просветни Гласник” с потребном наредбом за засебне исписке.”⁶²

О *Стайисџици* га је извештавао од наредбе да се штампа, па преко слагања за штампу, застоја због празника до самог изласка, а када је одштампана, послао му је два примерка из Земуна, аустријском поштом, надајући се да ће сигурније стићи. Уз то му је јавио да има 360 примерака и да је наредио да се 300 примерака спакује у пакете по 1,5 кг и пошаље Министарству иностраних дела да их оно пошаље Посланству, а преосталих 60 примерака да се донесе њему, па да Веселиновић нареди коме ће их дати Новаковић. Не питајући га сам ће послати по примерак уредништвима књижевних и обласних српских и хрватских листова. Како је Веселиновић имао сигуран начин да преко Скопља доставља књиге, послао му је 50 примерака књиге *Цариградска њаџријариџија и њавославље у евројској Турској*, намењених ректорату Призренске богословије да их распореди ђацима и по околини Призрена.

Истакао је да га нико није обавештавао о уџбеницима (читанка, граматика), како се изразио „мени нико ни беле”, па је написао: „Ви не можете појмити каква је тесногрудост владала на врховима у последње време, а од голе кратковиде обести. Видећемо и за то како ће даље ићи.”⁶³ Рекао је да је Љуба Стојановић одобрио да се његова граматика прештампа без икакве накнаде. Васиљевићу је остављено да то испуни према правилима и тамошњој потреби, чувајући да сваки пример одговара правилу. Из његове *Чиианке* треба избрисати једну половину и наново је преуредити за потребе српских школа на подручју Старе Србије и Маћедоније, али га нико није питао за њено прештампавање у Цариграду. Дошао му је књиџар из Крагујевца и рекао како је Управа државне штампарије предложила Министарству да се штампа ново издање *Чиианке*. Сам Новаковић о томе ни реч није чуо, нити је шта предузето и свршено. Како се књига добро продавала и тражила, приватник је дошао и готовим новцем од њега откупио право да уџбеник у новом издању штампа и однео је држави и Државној штампарији испред носа леп новац. Изнео је и разлоге зашто није дао да се одмах штампају Веселиновићеви радови, а што говоре и следећи редови: „За њ [с две тачке написане изнад р] није његова новина, него смо се заједно договорили нас неколико филолога овде да почнемо писати *умр’о* м[есто] *умр’о*, *за’р’ђао* место за’р’ђао итд. Због тога што апостроф обично обележава изостављање некога

⁶² Архив САНУ, бр. 10497/35.

⁶³ Архив САНУ, бр. 10497/44.

гласа, а у поменутиим случајима то није. Ви знате да је то још Ђ. Даничић желео, па је мене мрзило уводити ново слово и пристати на р (с једном тачком), да би се једном престало с новотаријама. Али је то Ђ. Даничић увео у свој правопис латиницом и у загребачки Академјски рјечник. Разговарајући се пролетос, како да уредимо још заостале ситнице и неједнакости правописне поводом штампања књига ‚Српске Књижевне Задруге‘, опет дође реч на њ, и кад изађе предлог за њ, те се сетисмо да две тачке исту службу врше још од старога јелинског па до сувременога француског – и ја сам пристао, и почео тако писати. Тај начин писања улази већ и у књиге, и видим да ће се врло брзо одомаћити. Не бисте, дакле, ту имали ништа дирати. После врло кратког времена биће то сасвим обична ствар, па нека се тамо одмах учи како треба. О дефинитивном уређењу правописа (састављања и растављања речи, великих и малих слова и других сличних ствари) што је још у нашем језику неуређено и што треба у правило свести, па да и наш језик буде уредан као француски видећемо шта још треба учинити. Увођење њ само је почетак тога последњег рада на правилности и сређености нашега језика....

Поред све љубави за тамошње школе, ја сам у немогућности да радим бесплатно посао који би ми прилично времена одузео. Знате и сами, да ми већ и иначе на ‚дужности‘ много времена пропада. Од како сам бачен у пензију, те бан бадава и без икаква обзира оштећен равном четвртином дохотка – то баш не могу. А ни сад нико не мари за старе ‚обирке‘, и чувају се као ватре да где помогну или да што учине. Ја опет ничему се бољем ни од кога и не надам, и свој крст носам стрпљиво. Било би, дакле, незгода и у томе послу и примедба и многих неугодности, и то сана=џаба, што рекао један овдашњи новинар. Него Ви размишљајте да обиђете ово све. Имају неке читанке од Ј. Живановића штампане у Панчеву, и то две. Може бити да ће цензор пристати да их употребљавате, јер су оне одобрене у школама аустријским, те ћете избећи са свим штампање. На послетку, набавите и разгледајте.

Оно о Ђилану добро је, али на крају има ситна погрешка у примедби да је *Ђилане, Власојинце* итд. 1. пад[еж] једнине као *Ужице*. Није, него је то све *сѣари* први падеж множине старо-словенски, на *е* као *ѣрађане* итд. То је једна лепа особина и старина коју су сачували источни крајеви, и којој се много радовао пок. Даничић. Ако имате при себи Историју облика, наћи ћете то тамо. То би узрок те прилог не дадох ‚Наставнику‘, хотећи да Вас замолим за пристанак да се то избрише. Онда можемо предати ‚Наставнику‘, или коме ви наредите.”⁶⁴

У писмима налазимо и податке о Српској краљевској академији, а односе се на покретање зборника, проблеме нередовног финансирања и утицај партијског деловања на то, када је Новаковић саопштавао: „Који дан па ћемо у Академији закључити нешто о чем држим да треба да Вас и раније известим. Ми ћемо да установимо у издањима Академије нарочит зборник, као часопис но који би излазио од времена

⁶⁴ Архив САНУ, бр. 10497/40.

до времена кад се грађе набере, у који ћемо да смештамо народне умотворине свих врста, грађу за познавање дијалеката и у мањим белешкама, да би се материјал прибирао за потоњу дијалектологију. Тиме мислимо да за тај народни материјал, који сад управо лута од немила до недрага, отворимо склониште и критику, те да не остане, као у последње време, проста храна најнижој врсти литературе, шпекулацији и надрикњигама. Ето за Ваше песме македонске склоништа и места готова. Питање је да ли бисте се Ви решили да их пуштате у свет збирчицу по збирчицу, по дијалекту и по месту, или ћете остати при старој мисли да чекате да све до краја средите? Ја бих Вам онај први парцеларни начин препоручио пре но овај други, узимајући на ум како је драгоцене време, и како је велика потреба да се и ми што пре и што више и пред науком иставимо као гласници и тих наших забачених крајева. Ваљда кроз недељу две дана, на првом састанку Академије наука философских ми ћемо то и формално закључити (приватно смо већ то на једном ранијем састанку углавили и очекује се формулисан предлог.) Рад бих знати можемо ли и кад од прилике рачунати и на Ваш прилог и на какав? Молим Вас да ми то одговорите. Прва свеска истаћи ће се као путоказ за скупљаче и за у будуће.”⁶⁵

„Песме ћу предати Академији кад ми их будете послали. Неуредне наше финансије хоће да затру све. Од кредита тобоже вотираног Академији није до сад Академији ни кршена пара исплаћена. Држава још којекако плаћа плате, и ко што с њом новчано има, грдну муку мучи!”⁶⁶

„Ја бих Вас и сам журио, да овамо у Академији све не дрема због несрећних финансија. Либерално министарство, ђаво га знао за што, није хтело да главе окрене, и на пакост све је стало баш као за инат од 9-ог августа на овамо. Видећемо како ће сад ићи, али ми се чини да је све лакше кад се има на врху господар прави, коме сваки има разлога да се пожали и који не треба да има *моје* и *њихове*.”⁶⁷

Поред наведеног саветовао је Веселиновића и предлагао му да се с опширнијим извештајем о послу обрати Академији или њеном председнику Милану Ђ. Милићевићу и затражи помоћ, јер је мислио да ће се ствар одобрити.

Обавестио га је 17 септембра 1892. да га је уписао у Српску књижевну задругу и о њој рекао: „Задруга је већ стекла на 8–9000 дин. главнице, и приближава се крају прибирање новаца потребних за извршење задатка овогодишњег. То је леп успех. Тек ће ваљати радити да се осигура и трајност за напредак, и да се наши, по обичају, не охладе. Књиге се такође за ову годину у велике штампају, и разашилеће се тамо у Декембру све заједно.”⁶⁸

⁶⁵ Архив САНУ, бр. 10497/36.

⁶⁶ Архив САНУ, бр. 10497/38.

⁶⁷ Архив САНУ, бр. 10497/44.

⁶⁸ Архив САНУ, бр. 10497/38.

Захваљивао је на ситницама које су му саопштаване, а на сплетке чињене појединцима одговарао је речима: „Ви знате, да ја волим знати свашта, пријатно онако исто као и непријатно, и да мислим да је то добро. ... Онај господин што је онако тамо говорио овде је мекши од памука. Ваљда му тако политика заповеда. Међу тим ја му дајем све послове. Кад је јунак – нека се покаже. И пише, и преписује сам, како је овде у Терапији. Ви знате, да ја од интрига и од лажи много не зазирем, за то што знам поуздано, да ће изаћи боље по мене окренуло се којим било начином. Ја познајем себе, а познајем и друге. А Бог је велики. Све пак што ми јављате остаје чисто код мене, на моје знање и управљање.

Више ме једи угурсулук јерменски против сиромаша Чохаџића и да својим „турским језиком“ себи осигуравају монопол у Србији. Нисам никад много шта држао о тим шмокљанима, али опет нисам могао мислити да су тако неваљали. Припазите на то колико можете и сами и преко других људи. ... Овај овде је тако постао безобразан, да ми није направио походу ни 2. Августа, на Краљев дан! Помислите!”⁶⁹

Саопштио му је да ће се по српској жељи расправити скопско питање, а то је чуо на најмеродавнијем месту и српска ствар тиме ће много добити; да је мисао о сферама, српској и бугарској, свуда ухватила корена и оцењена је као правична и извршљива, па је то узрок бугарском новом раздражењу и почињу свој стари занат; да због српске невештине и нехата више није могуће покретати питање о цркви, а какво би стање могло бити по смрти васељенског патријарха рекао је: „Јуче сахранисмо Патријарха. Сад ће овамо бити лом. За скопљанску Митрополију Пајсије је ишчакан, и постављен свакојако бољи човек, али су ту показали да хоће да нас варају. У нашу је корист што ће сад све да се мења. Пријатељ је из Бујукдера љући од мене и од оног из Емиргијана, јер се он највише осетио преварен. При свем том, кад се хладно измери, идемо напред полагамо. Сад ако Бујукдере мало запне при избору, а ми смо већ притегли опанке и појасе, да потрчимо, може се много постићи. Помози Боже Душанов и свети Саво, Божји угоднице!”⁷⁰

Било је у писмима речи и о Бугарима: „Оно о Бугарској није онако. У ствари – по даљим мојим распитивањима врло сигурним – желе као највећу милост да им се да веза железничка за Куманово – знате у каквој намери. Изгледа да им је за тим више стало него за кнезом, а оне сокак-лакрдije имају за задатак да преваре кога треба. Бугари остају Бугари – све у жива уста. За идеале не дају ни паре!”⁷¹

⁶⁹ Архив САНУ, бр. 10497/33.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Архив САНУ, бр. 10497/32.

Када је млади краљ Александар Обреновић преузео краљевску власт написао је Веселиновућу 4. априла 1893. своје интересно запажање речима: „Ми ове године ево ухватисмо два Ускрса. Таман прослависмо хришћански ускрс, а ево искочи те земља, од толиког времена без главе, стече господара који првим махом показа да је прави син и бабов и мајчин, и ево трећи дан, поред свих материјалних незгода и осем малог броја за срушено стање лично интересованих, земља слави на ново, радосна што се на престолу јавила снага за којом је земља жудела као озебао за сунцем. Главно што је знате из новина; јутрос смо сви парадно били у цркви, а после у двору на честитању, и млади се Краљ држао што може бити лепше и господственије. Дај, Боже, да нам радост истраје, и да једанпут и Србија пође како треба!”⁷²

Писао му је и за Јагићеву расправу *Пићање о Тирилу и Методију у словенској филолоџији*, где је реч о питању како је име сликара Методија дало повод да се без разлога мисли на апостола, иако ни Тирило ни Методије нису ништа радили у Бугарској, само су кроз њу прошли као путници.

Какви су односи и пријатељство временом изграђени међу њима говори и чињеница да је Новаковић у пролеће 1898. делегатима за трговачки уговор одлагао ручак недељу дана очекујући да и Веселиновић дође у Бујукдере. Тражио је његово мишљење када је требало да се постави директор Српске гимназије у Цариграду и то речима: „Пре него што би се у томе правцу ма шта започело, рад сам био да ме Ви приватно, као пријатељ, за моје лично знање известите можемо ли се тим путем упустити или не, и можемо ли се за поменути посао на А. Самониковића поуздати? Молим Вас за то.”⁷³ Молио га је да од његове стране, из разлога што сам Новаковић није могао, крсти болесно дете Косте Групчевића и да му да име Бранко, по првом тачно познатом српском господару Охрида, а касније га и обавестио да је Бранко преминуо, па да оде и изјави саучешће и у његово име; да му остави семена лубеница ако су добра и ако заслужују да се пренесу и у околину престонице; да му 4 кутије рахатлукума, 3-4 кутије ђетен-алве и коју кутију шећерли кестена, ако се прави по начину Хаџи Бећировом, пошаље преко комесара Татаревевића на железници уз обавезно наведен трошак, како би га одмах надокнадио и 2. септембра 1896. да му набави по буре самског и бруског вина, а да бурад нису већа од по 50 ока, па је 4. новембра исте године тврдио да: „Вино ми је по вољи из обадва бурета.”⁷⁴ Известио је Веселиновића да се до јесени Скупштина неће бавити молбама и жалбама и да ће и његова остати, па ако има још разлога било би добро да их подсети. Мисли да га неће нико ни дирати, а не зна наћи разлог да га пензионишу, пошто су га на тај по-

⁷² Архив САНУ, бр. 10497/44.

⁷³ Архив САНУ, бр. 10497/60.

⁷⁴ Архив САНУ, бр. 10497/56.

сао послали за време прошле владавине и никакву му пажњу нису учинили. Писао му је о својим породичном стварима; школовању сина; његовом првом положеном правном испиту; плановима да иде у Париз и да му је породица отишла; очекивању доласка породице за 10 дана; гостовању ћерке с унуцима и сестре из Крагујевца; да су разговарали о њему и његовом концерту о којем су допис читали у „*Moniteur Oriental*”; да послови иду тешко и он по Веселиновићевим писмима чини кораке, али му се чини да је горе и поквареније него у претходном његовом мандату; како му је у Бруси и како се провео; да се после трке по Цариграду и по Београду налази и одмара у новој кући у винограду; да се Скупштина завршила и остатак лета може по вољи провести у свом летњиковцу јер има свега свога као и сељаци; да је из Прага дошао студенички рукопис и ако није чиме заузет да дође да му га да. Позивао га је код себе на седељке и вечеру с Јованом Хаџи Васиљевићем у Београду, да иду на Халку и проведу дан, изјавио саучешће поводом смрти Веселиновићеве мајке. Питао га је да ли зна за нацрт Студенице у аустријским картографским радовима из 1689. и ако не зна, да дође да му га покаже. Јавио му је да није могуће учинити оно што он жели за једну личности, али да је наредио нешто друго и то ће тој личности бити пријатно, па ће имати прилике да опет посведочи своју оданост српским интересима.

Из писама видимо шта је понекад утицало на дипломатске размештаје када је писао: „За Битољ бих вас пустио да није сад заплет с Ивановићем којему морамо помоћи због некакве операције његове жене. Не могу Вашег шефа оставити сама. Чим то расправим, гледаћу.”⁷⁵

Пет писама написаних Јовану Цвијићу од 1896. до 1908. је у његовој преписци с преко 5200 писама коју је 1959. године поклонила Живка Милојевић, Цвијићева свастика.⁷⁶ Прво сачувано писмо је од 13. маја 1896. и у њему Новаковић је писао Цвијићу да је у брзини са задовољством „прочитао упутства за истрагу о селима” која му је послао и да су са свих страна она обрађена, али је уочио и саопштио две напомене. Наиме, њему се учинило да је мало пажње поклоњено слави и преслави. По томе се може „ухватити донекле” миграција фамилија и племена кад се слава доведе у везу са староседеоцима и досељеницима. За то је навео неке примере и истакао да слава Митровдан често може послужити „као упутник” да се порекло фамилија тражи на југу, пут Солуна. Сам зна да неки Ђурђевштаци преслављају Св. Илију. Зато тој теми би „требало више прецизније у питањима, свагда у вези с тим

⁷⁵ Архив САНУ, бр. 10497/55.

⁷⁶ Новаковићева писма у Цвијићевој преписци су под сигнатуром бр. 13484/897. О самој преписци опширније видети: Видојко Јовић, Миле Станић, *Прейиска Јована Цвијића* у књизи: Јован Цвијић: живот, дело, време, поводом 150 година од рођења, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд 2015, 213–231.

откуд је ко доселио се, или је ли старинац, да би се видело на који крај која слава упућује.” Потом да би требало са селом довести у везу жупу, јер се село као мала јединица увек везује за нешто веће, а то је по природи жупа или крај који је обележен негде природом, негде обичајем. На крају је истакао да је то начелно питање које има везе с другим Цвијићевим плановима, па га оставља његовом даљем размишљању.

Следећим писмом од 13. септембра 1897. обавестио је Цвијића да га је његово писмо из Жабљака затекло у Пожаревцу, а кад се вратио кући нашао је и писмо од 9. септембра исте године. Захваљује му на занимљивим цртама писаним из Жабљака, а за неплаћен рачун истог дана говориће с Милићевићем, ако га нађе код куће, а ако не, писаће му. О осталом разговараће они сами кад се виде „јер онако остати не може”, чиме је завршио писмо.

Потом је 16. фебруара 1907. молио да му Цвијић јави на којим језицима су објављена његова *Проматрања о етнографији македонских Словена*. Сам зна за енглески и руски превод, а питао је постоји ли француски и немачки и да ли је књига имала два издања. У Француску је послао свој примерак енглеског превода Е. Хома-ну и од њега добио одговор да је студија веома солидна и веома интересантна.

На самом крају те године, 31. децембра, писао је да је тај дан примио послато му писмо, захвалио на честитању и честитао Нову годину. Уз то је истакао да му је мило што ће Цвијићеви послови угледати света код Петермана, а „то ће знатно помоћи нашу јадну борбу, која је на жалост, свуда *in extremis*, благодарећи нашој нашој лептирској нарави.” Питао га је да ли је добио скоро изашло дело проф. Т. Д. Флоринског, *Славянское племя. Статистичко-етнографический обзоръ современнаго славянства. Съ приложениемъ двухъ этнографическихъ картъ*. Сматрао је да га мора имати или он или редакција у којој је, а Флорински ни Новаковићу није послао дело, иако се знају 25 година. На крају жали се да нема средстава за издавање дела када каже: „Видећу за поп-Стевана дело. Невоља је што ми немамо колико нам треба и што нико и не мисли да треба да нам да, а недовољна средства морамо располагати на све радове Академије.”

Последњим сачуваним писмом 11. децембра 1908. известио је да је Луј Леже из Париза тражио да му пошаље, ако има, неки актуелни рад о српском питању, па је питао Цвијића да ли је вољан поклонити своју најактуелнију књигу о српском проблему и навео је Лежеову адресу уз напомену да би могао назначити где излази француски текст.

У заоставштини Михаила Ристића, дугогодишњег дипломатског радника и конзула у Маћедонији и Старој Србији, која је делом откупљена 1966. од његовог сина Андре, а делом поклоњена 1984. од Ненада (породице) Јанковић, сачувано је

шест Новаковићевих писама.⁷⁷ У писму, писаном у Виноградима београдским, 18. августа 1899, истиче Ристићу да би било добро, ако би могао „одвојити који екземпляр Ваше лепе студије о српском народу у Скопљанској епархији” да их пошаље у Париз Лују Лежеу, Алберу Малеу и Адолфу Аврилу и наводи на које адресе. Док у писму од 19. јануара 1900. из Цариграда пита га да ли му може „ставити на расположење један екземпляр” књиге *Српски народ у Скопљанској епархији*, јер му треба „за једног ученог Француза, у којег би рукама та књига послужила користи нашег народа.” Писмом од 9. априла исте године захваљује му за послато писмо, које га није нашло у Цариграду јер је у међувремену отишао, па му је оно одатле стигло у Београд, као и на оном што му је раније с питањима упутио. Намерно није хтео одговарати на питања зато што мисли да „после премештаја не треба ни приватно ништа више да радим и да се мешам у послове других људи и других позваних.” Из Врњачке Бање 18. јула 1905. захваљује, прво Ристићу, а потом и службеницима „на пријатељском, усрдном и поштовања пуном дочеку”, тим више што је „неким начином тражио да га избегне”. Потом истиче да „Бардовачки Чифлик једнако ми је на уму, и вољан би био да о њему нешто напишем као попуну мојих некадашњих белешака о Скопљу. Не бисте ли ми могли разабрати о имену старијега наследног паше (тј. о имену и презимену, пошто ј’ Хамзи паша име)? Потом о времену кад је живео Хамзи паша? Потом макар приближно о периферији или простору сва три градска одељења. Потом иде ли чифлик и на ону страну Лепенца или је само у оном кључу међу Вардаром и Лепенцем? Може бити да не би штетно било да се што забележи и о новијим разговорима о продаји и цени. Знаће може бити више већил власников у Скопљу, пошто сте видели да онај ћаја не зна а и не може знати.” Пет дана касније у писму из Врњачке Бање 23. јула 1905. истиче да му је писао о ситницама које се тичу Бардовачког чифлика и да је мислио да ће писати само о њему. А када је сео да пише, како каже, „испало ми је згодно и отворила ми се воља да као другу страну и допуну онога што сам некада писао побацам на хартију све главне утиске. Уз њих се омакло не мало екскурсија о предметима наше борбе на том земљишту, које могу видети ширу јавност. Ми и онако масу писама пишемо, и Бог зна хоће ли кад што о томе шира јавност знати. У тим белешкама, којима се још бавим, заузеће своје место и гимназија. С тога бих Вас лепо молио још за неке податке. Мени би, на име, требало имати:

1. Цифре ћака по местима откуда су.

Кад би се могле израдити цифре васпитаника гимназије тако по местима откуда су за цело време откад ради – још би боље било.

⁷⁷ АСАНУ, бр. 14243/4449–4454.

2. Цифре ђака (тако исто) који су се у гимназији васпитали о своме трошку. Та се тачка мени чини од свих осталих знатнија.
3. Прво службено име гимназије и Више Женске Школе и откада су у послу.
4. Штогод о Црногорцима ученицима. За које чух да их има и да живе по вароши. Чим се ти младићи издржавају?
5. Је ли фиксиран број питомаца - благодејанаца и колики је?
6. Ваљало би ми знати време кад су се у Скопљу претргле српске школе старог времена – око 1870 или касније? Је ли се то догодило благочестивом ревношћу Ексархата?
7. Љуботрн – или Љубетен (по карти) – или Љуботин, како ми неко рече?

Ово није тако хитно, пошто ја не мислим у са свим скором времену мој посао штампати. Штампачу га, по свој прилици, у Годишњици, и ако мислите да би Вам чему послужило, могу Вам ставити на расположење неки број екземплара.”

Крајем године, 8. децембра 1905, Новаковић моли Ристића да прими књижицу „о летошњем боравку моме у Скопљу, као спомен за она два проведена дана”, извињава се што га оптерећује другима, вероватно да одређеним лицима проследи књижицу, истичући да Ристић зна „како је такве ствари тешко претурати преко границе, а свако знање вуче за собом и по мало терета.”⁷⁸

Архиву САНУ 1983. године поклонио је Лука Георгијевић из Руме заоставштину патријарха Германа (Анђелића) и проф. Милана Димитријевића Грозног и ту су два писма Стојана Новаковића написана 1884. и 1885. године патријарху Герману, приватне садржине.

Заоставштина Александра Белића у више наврата стизала је у Архив САНУ. Она, по други пут доспела 1991. године од његове ћерке Емилије Белић Поповић, садржи четири писма Стојана Новаковића написана од 1912. до 1914. на дебљем папиру величине дописнице.⁷⁹

Првим писмом од 9. марта 1912. Белић је обавештен да је Новаковић дан пре, у Руском посланству, приликом неке музичке продукције, имао прилику да разговара с Милованом Миловановићем о српској експедицији у Петроград и тада је радо обећао да ће дати новац српским делегатима, а они (Новаковић и Белић) да се договоре о модалитетима, па ће гледати да се то сврши после првог састанка Управе у Академији. У писму од 26. децембра 1913. навео је да је у прилогу његов

⁷⁸ Књижица о којој је овде реч, а за коју су тражени подаци и у претходном писму, у ствари је рад под насловом: *Два дана у Скопљу 14-15-16 јул 1905 Белешке и размишљања с ђуџа Стојана Новаковића* објављен у: *Годишњица Николе Чупућа*, књ. XXV (II део), 57, Београд 1906, 1–58.

⁷⁹ Архив САНУ, бр. 14386/IV–481, II део.

предлог за Барбулеска⁸⁰ и да је традиција да се тако чини према књижевницима са стране који било чим задуже наш народ, па кад Белић буде могао написати предлог за Богдана да може употребити као материјал то што му је послао и саставити „с Вашим у једно”. Потом је 11. марта 1914. обавестио Белића да је за његов часопис спремио чланчић *Варзило*, обима највише две стране, и да га не шаље још који дан, ради евентуалних допуна или исправака, али га може послати чим му јави. Нешто касније, 19. марта исте године, писао му је да нема бугарски речник и питао га је да ли би могао погледати у Семинару или у својим књигама шта има што би било у вези с варзилом. Доста би му било да оно што нађе извади на „листак” с назначењем цитата.

С овим писмима је и писмо лицеисте Стојана Новаковића написано Антонију Хаџићу, уреднику „Летописа матице српске” крајем 1860. или почетком 1861. Њиме га је обавестио да му шаље словенске песме и да њима прикључи и оне што је раније послао, ако су вредне Летописа, као и две своје песме.⁸¹ На крају писма, после потписа, написао је: „Поздравите тамошњу браћу Србадију а особито Лазу Костића.” Песме су без наслова *Словенске њесме*, а под римским бројем I наведене су украјинске, обележена бројевима 1–5 и двома звездицама (*), док су под бројем II чешке, потом под III русинске и под IV бугарске.

Написане Новаковићевом руком, на другом папиру, су *Српске народне њесме*, обележене бројевима 1–12 и за оне под бројевима 2, 3, 4, 6, 7 и 9 навео је да их је добио у Мачви од учитеља Живојина Радонића из Штитара који их је тамо преписао, док су песме под бројевима 8, 10, 11 и 12 од учитеља Јована Теодоровића у Драгачеву. Поред српских ту су и *Бујарске народне њесме*, обележене бројевима 1–9.

Архив САНУ је 2002. године преузео Архив Историјског института и у његовим заоставштинама има Новаковићевих писама. Тако у заоставштини Јована Ристића, коју је поклонио Централни комитет Комунистичке партије Југославије, налази се 21 писмо.⁸² Од њих овде скрећемо пажњу на један службени предлог и једно писмо.⁸³ Када је постао министар просвете и црквених дела (2. април – 22. октобар 1873) сматрао је да је најпотребније донети нови наставни

⁸⁰ Реч је о предлогу упућеном 24. децембра 1913. Српској краљевској академији да се Илија Барбулеску, професор Универзитета у Јашу изабере за члана Академије филозофских наука.

⁸¹ Те песме имају наслове: *Неће* и *Ала јечииш њрубо*, Србски летопис за 1861, част друга, XXXV, књ. 104, Будим 1862, 113, 118.

⁸² Писма имају сигнатуре: J. P. I/30 – 124; II/2 – 648, 657; III/1 – 20; IX/1 – 54, 85, 112; XII/3 – 85, 1068; XII/5 – 288; XXV/3 – 163; XXV/10 – 258, 274; XXVI/12 – 664, 677, 683, 786, 828; XXXII/18 – 492; XXXII/22 – 1198, 1200.

⁸³ J. P. XXVI/12 – 677, 786.

план за гимназије, па је 18. јула те године поднео предлог Јовану Ристићу, председнику Владе и министру иностраних дела, док је 25. јула 1879. писао Ристићу да је комисија, коју је министар именовао, за натпис на споменику кнезу Михаилу оставила њему да изради скицу главног натписа на споменику. Он држи до Ристићевог мишљења о тој ствари и моли га да, ако може, поклони нешто времена на разговор о томе, јер је једну скицу склопио. Уз то у истој заоставштини (група XXVI – *Писма разних политичких личности Јовану Ристићу*, одељак 14 – Писма Чедомиља Мијатовића) налази се недатиран и непотписан један лист писан Новаковићевом руком, а насловљен је: *Овако сам му писао за долазак у Србију*.⁸⁴ Вероватно је ово био прилог неког писма, а односи се на Ч. Мијатовића.

Међу документима Чедомиља Мијатовића која је Историјски институт 1950. године откупио од Антикваријата Просвете за 3.950 динара налазе се и два Новаковићева писма, од 29. новембра 1873. и 15. децембра 1884.⁸⁵ После две године, 1952. откупљен је део заоставштине Милана Ђ. Милићевића за 32.280 динара од Антикварне књижаре Савеза ратних војних инвалида. Ту се у одељку Милићевићеве преписке с разним личностима налази 17 Новаковићевих писма писаних од 5. септембра 1876. до 1. маја 1907. По једно писмо је из 1876, 1880, 1889, 1891, 1893, 1895, 1898 и 1905, по два из 1894, 1904. и 1907, док су три писма из 1896. године.⁸⁶ Писмо од 1. јуна 1904. има прилог и то је писмо Теодора Николајевича Минкова, активног државног саветника, написано 27. маја 1904. Стојану Новаковићу. Писма садрже податке о: приватним и политичким стварима, слању радова за објављивање у часописима као и књига у којима су подаци који му требају или расправа за приказ да их прочита и да своје примедбе, али и да исправи оно што је обележено за интервенције, обавештавању о њиховом штампању, давању савета за евентуалне допуне рада, одобрењу исплате хонорара, да се други неко изабере за секретара Академије филозофских наука, да се не може примити Милићевићева оставка као председника Академије итд. Поводом неких трзавица између Срба писао му је да Србија „као држава не може нигде помагати Србе да се боре против своје властите народно-верске власти! Ако они ту своју власт нису умели да стекну и васпитају бољу – сами су криви. Требало би их упутити да траже споразум са својом црквом и да попусте што попустити треба.“⁸⁷

⁸⁴ J. P. XXVI/14 – 983.

⁸⁵ Ч. М. I, 7/1, 22.

⁸⁶ М. Ђ. М. VI/1, 1–17.

⁸⁷ М. Ђ. М. VI/1, 10.

Поред Новаковићеве преписке постоје и документи које је он поклонио Архиву Академије. Међу њима су два писма Александра Константиновича Ипсилантија кнезу Милошу и предлог конвенције између Србије и Хетерије,⁸⁸ концепт дописа о босанским стварима на француском језику, писан руком Аћима Чумића за француске новине,⁸⁹ писма Боа Леконта грофу Рињију,⁹⁰ али и њему упућено писмо Иполита Мондена, првог војног министра Србије од 13. априла 1862. до 2. априла 1865, писано у Паризу 1. августа 1899. после њиховог сусрета.⁹¹

О Стојану Новаковићу, његовом раду и делима има података у препискама других личности по заоставштинама Илариона Руварца, Љубомира Стојановића и Станоја Станојевића. Тако у Руварчевој заоставштини сам Руварац у писмима брату Димитрију каже да је позвао Новаковића да му дође, да га је посетио, од њега примио две расправе, а молио је брата да каже Новаковићу да може доћи преко Карловаца куда ће му послати кола. Писао је Љубомиру Стојановићу и овај њему о Новаковићу и да га је звао да дође у Гргетег. Руварцу су о Новаковићу писали и Ђура Даничић, Милорад Поповић Шапчанин, Михаило Полит Десанчић, М. Раић уз позив да с Новаковићем дође на Маргитино острво, а поред тога, Ватрослав Јагић и о Новаковићевом писму и проучавању грчке литературе, Нићифор Дучић о писму карловачком патријарху и да му је жао што није постављен за председника Академије 1892, Станоје Станојевић о свом реферату који ће изаћи у „Делу” на Новаковићеву *Војску* и својој критици на његове *Србе и Турке*, Љубомир Ковачевић о расправи *Село у старој српској држави*, Милан Ђ. Милићевић да Новаковић због службеног положаја не може доћи у Гргетег да не прави неприлике манастиру, Фрањо Рачки о старинама с Новаковићевим прилозима, Јован Н. Томић да нису готови Новаковићеви *Примери*, Јован Радонић да му је предао опширну студију о српском устанку која ће изаћи у *Летопису*, С. Давидовац о листини цара Душана којом манастиру, где почива његова мати, поклања села и засеоке, а коју је Новаковић купио од једног Турчина.

Љубомиру Стојановићу писао је Ватрослав Јагић, Станоју Станојевићу Ђорђе и Петар Ђорђевић. Ђорђе о Новаковићевој *Грамајици*, а Петар о својој рецензији Новаковића Душанова законика.

⁸⁸ Писма и предлог конвенције приказани су на седници Председништва СКА 17. октобра 1906. и у Историјској збирци Архива су под сигнатуром бр. 7118.

⁸⁹ Концепт дописа је под сигнатуром бр. 7135.

⁹⁰ Архив САНУ, бр. 9226. Објављено под насловом: *Србија у години 1834. Писма грофа Боале Конџа Де Рињи, министру иностраних дела у Паризу о садашњем стању у Србији*, Приложио Стојан Новаковић, Споменик XXIV, Београд 1994, 1–61.

⁹¹ Монденово писмо је под сигнатуром бр. 7134.

Поред докумената и писама постоје и фотографије на којима је Стојан Новаковић. Једна је *Српско министарство 19. октобра 1880*,⁹² а друга је у заоставштини Божидара Ковачевића где је с Браниславом Нушићем, Милутином Ускоковићем и другим лицима на некој сахрани.⁹³

Може се рећи на основу наведеног да се у Архиву САНУ чува преко 1.200 писама везаних за Стојана Новаковића. Њих 775 су упутиле 74 личности и две организације Новаковићу, а 460 он је упутио на адресе 20 личности и једну књижару.

Наведимо и то да је 1965. у САНУ формиран Одбор за издавање преписке Стојана Новаковића који је требало да 1966. године предложи Председништву целокупан програм за издавање преписке, али није истражено до када је Одбор деловао.

На крају можемо закључити да цела ова преписка, у првом реду, има научни карактер. Драгоцена је за нашу политичку историју, историју књижевности, историју научног развика и научних веза. Садржи податке о Новаковићевом раду и плановима на историјским, филолошким и правним делима, њиховом издавању, планираном објављивању историјских извора, покретању зборника, као и о раду других аутора. Потом о српским и иностраним научницима из наведених струка, размени информација и свега онога што је било потребно и што је могло послужити за решавање проблема у научном раду.

Заступљена је и службена делатност у којој се могу уочити политички и партијски односи и сукоби који су наносили штету земљи у спровођењу националних интереса, као и школско питање, отварање српских школа на подручју Старе Србије и Македоније, уџбеници, приватни односи између Новаковића и неких од личности с којима је водио преписку, али и шта је понекад утицало на дипломатске размештаје.

Вредност преписке уочавамо и у томе што она доприноси потпунијем разумевању и схватању самог Новаковића као личности, његовог научног рада на пољу историје, филологије и права, друштвеног и политичког ангажмана, културних прилика у Србији. Осим тога она на много места показује, а то је од прворазредног значаја, шта је Новаковић пружао другима, а шта је он добијао од других када су у питању научни подаци.

⁹² Архив САНУ, бр. 13.708.

⁹³ Архив САНУ, бр. 14879 (несређено).

Mile Stanić

STOJAN NOVAKOVIĆ'S CORRESPONDENCE IN THE SASA ARCHIVES

S u m m a r y

The work *Stojan Novaković's Correspondence in the SASA Archives* provides data about when, from whom, and in what way did the letters which Stojan Novaković was sending to certain people, as well as the letters which were sent to him, got to the SASA Archives. Their number and short description of their content is provided. In longer and shorter excerpts, letters or their parts were quoted in order to authentically show which data was Novaković looking for for some of his scholarly works, what advices he was giving others regarding their works, announcements, recommendations, opinions, pointing out to mistakes in the works, etc. In the end, opinion about importance and value of this Novaković's correspondence is given.